

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav filozofie a religionistiky

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Barbora Kučerová

Bachtinova filosofie jazyka

Bachtin's philosophy of language

V Praze, 2012

Vedoucí práce: Mgr. Josef Fulka, Ph.D.

Ráda bych zde poděkovala mému školiteli Mgr. Josefu Fulkovi, Ph.D., kolegům Mgr. Tomáši Koblížkovi a Mgr. Michalu Špínovi za mnohé užitečné rady a připomínky při psaní práce.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval/a samostatně, že jsem řádně citoval/a všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V místo dne datum

.....

Jméno autora/autorky

Abstrakt

Předložená práce se zabývá filosofií jazyka a jazykového významu v díle Michaila M. Bachtina. Východisko zkoumání konstituce významu bylo založeno v promluvě, která je v životním přístupu uchopena jako dialog. K pochopení povahy promluvy se přiblížíme skrze tři ústřední body zkoumání. V polemice se Saussurovou teorií budeme formulovat Bachtinovu tezi o souvislosti jazyka s nejazykovou skutečností. Jazykový význam konstituovaný v řečových žánrech, které se formují v zájmových skupinách, tj. v mimoslovní skutečnosti, musí nést nějaké hodnocení. Za druhé si předvedeme, že konkrétní jednotlivci jsou pro pochopení konstituce významu upozaděny ve prospěch zájmových skupin, které jsou tím, kdo vzhází do dialogu. Každá promluva se realizuje na hranicích s cizími promluvami, proto význam nemůže být chápán jako identický, ale jako podmíněn dialogem s jinými stanovisky. Jelikož význam nese vždy nějaké hodnocení, neexistuje jeden univerzální jazyk, ale různorečí.

Klíčová slova

promluva

význam

hodnocení

řečové žánry

dialog

Abstract

This present looks into the philosophy of language and meaning in Bachtin's writings. Our research into the constitution of meaning is founded in utterance, which is in the life access grasped as a dialog. There are three central points by which we approach this topic. First of all I would like to clarify Bachtin's proposition about relation between utterance and non-language reality by polemic with Saussure. Meaning of language is constituted in forms of speech, which are founded in interest groups – this is non-language reality, and always bears some evaluation. Moreover, I demonstrate that particular speaker and listener are not essential for understanding of the utterance but interest groups are the basis of explanation the utterance like dialog. Each utterance is realized on the border of other's utterances and this is the reason why meaning cannot be conceived as identical with itself, but is determined by dialog with other evaluations. Therefore, meaning always bears some evaluation, there are not one universal language, but heteroglossia.

Keywords

utterance

meaning

evaluation

speech form

dialog

Obsah	
Abstrakt.....	4
Klíčová slova	4
Abstract.....	4
Keywords	5
Obsah	6
<i>Úvod a položení otázky</i>	7
<i>Metodický postup práce</i>	7
1. Promluva jako jednotka řeči	9
1.1. Odlišení teoretického a životního postoje.....	9
1.2. Dialog.....	11
1.3. Vymezení jednotky řeči	13
2. Význam jako hodnocení	14
2.1. Kritika Saussurovy koncepce významu	14
2.2. Smysl	17
2.3. Hodnocení a řečové žánry.....	20
2.4. Revize chápání významu	23
3. Hranice promluvy	27
3.1. Mluvčí a autor promluvy	27
3.2. Druhý jako posluchač	30
4. Přístupy k jazykovému bytí	38
4.1. Problém předmětu.....	38
4.2. Dvojitý přístup k jazykovému bytí	41
<i>Závěr</i>	44
<i>Seznam použité literatury</i>	46

Úvod a položení otázky

V předložené práci bychom se chtěli ptát na koncepci jazyka v díle Michaila Bachtina. Půjde nám zejména o zodpovězení otázky, co je to jazykový význam a jak se konstituuje.

Můžeme říci, že Bachtin byl do velké míry práv své filosofii. Jeho teze, že hledání vlastního slova je hledáním cizích slov, platí i pro jeho práci samotnou, která není zcela konzistentně pochopitelná, pokud ji nebudeme tematizovat na hranicích cizích koncepcí či v polemikách s nimi. V interpretaci Bachtinovy koncepce významu bude tvořit základ třecích ploch zejména teorie jazyka Ferdinanda de Saussure, kterou představil ve svém díle *Kurs obecné lingvistiky*. Saussurovo chápání jazyka jako uzavřeného systému, v němž jsou konstituovány neutrální, identické významy, se stane jedním z hlavních bodů střetu, z něhož vzejde Bachtinova vlastní formulace teze. Proto bychom se v naší práci chtěli zaměřit zejména na polemiku, kterou Bachtin rozehrává, než se snažit o zcela jednotný a vyčerpávající výklad celku jeho díla.

Ve vypracování Bachtinova postoje k jazyku nám půjde zejména o prokázání tří momentů, které nám snad poskytnou konkrétní představu Bachtinova chápání významu. Za prvé bychom chtěli ukázat, že význam není neutrální a obecný, jak se snažil ve své koncepci tvrdit Saussure, ale že vždy jde o význam, který nese nějaké hodnocení, nějaké stanovisko neuplatnitelné zcela universálně. Pro účel vypracování této teze budeme zároveň implicitně tematizovat další Saussurovu tezi o uzavřenosti jazykového systému. V následujícím oddíle Bachtinovu kritiku chápání řeči pouze z jazyka jako systému prohloubíme náhledem, že řeč ve své živoucí podobě se odehrává mezi autorem promluvy a posluchačem, kteří tvoří konstitutivní póly řeči. V třetím a posledním momentu nám půjde o konfrontaci Bachtinova chápání stylistiky, vztahu promluvy k předmětu, se saussurovskou koncepcí a okrajově s ruským formalismem. Zde nám zejména půjde o poukaz, že předmět, o kterém se hovoří, promluva nachází jako vždy proslovený, což využijeme pro předvedení Bachtinovy kritiky jiných jazykových koncepcí o povaze a konstituci významu. V závěru práce se nám snad vyjasní, že význam je konstituován v dialogu jako určité stanovisko, které mimo tento dialog nemůžeme právem postulovat jako identickou neutrální obecninu.

Metodický postup práce

Pro adekvátní pochopení Bachtinova stanoviska na poli zkoumání jazyka musíme nejprve specifikovat jeho „metodu“. Za pomoci nejranějšího textu *K filosofii postupka* se pokusíme v krátkosti formulovat rozlišení mezi teoretickým a životním postojem. Ačkoliv za Bachtinovým přijetím životního postoje stály v tomto raném období teze, které později odmítl, či explicitně neřešil, přesto jeho požadavek zkoumat řeč, jak se nám ukazuje v životě nebo nakolik je živoucí, přetrval napříč jeho badatelskou kariérou.

Po definicích dialogu a jednotky řečového styku se v následujícím oddíle budeme věnovat Bachtinově kritice neutrálnosti (tím i univerzálnosti) významu, jak ho ve svém díle koncipoval Saussure. Zde přijde ke slovu tematizace základních Bachtinových kategorií či termínů jako je „smysl“, „hodnocení“ a „řečové žánry“. Vyjasněním těchto termínů a pojetím významu jako vždy zhodnoceného si založíme půdu pro následující zkoumání, v kterém pojmenujeme kontext výpovědi a určíme její hranice.

V této druhé části se nejprve pokusíme projasnit, jakou roli hraje mluvčí ve výpovědi. Ukáže se nám, že pouze na mluvčím nemůžeme zakládat výpověď, ale že se jedná o sociální událost, do které musíme zahrnout druhého posluchače, jenž vnitřně proniká do struktury promluvy. Prostřednictvím druhého, který je zásadní určující hranicí výpovědi, vymezíme dva momenty pro pochopení Bachtinovy koncepce významu. Za prvé se pokusíme všeobecně odlišit vztahy, do nichž vstupuje význam pojatý jako jisté hodnocení, od významu založeného v Saussurově systému. Za druhé poskytneme vysvětlení úlohy či funkce druhého jako posluchače pro jednu každou výpověď. Díky specifikaci druhého budeme konečně moci definovat dialog jako střet stanovisek.

V posledním oddíle se budeme ptát po vztahu promluvy k předmětu, který se nám ukáže jako pole rozchvacované „různými intencemi“. Zkoumáním různě chápaného vztahu k předmětu v Bachtinově teorii a zejména v saussurovské lingvistice si připravíme půdu pro Bachtinovu kritiku postulátu jednoho jazyka.

1. Promluva jako jednotka řeči

1.1. Odlišení teoretického a životního postoje

Soustředěný výklad životního postoje Bachtin poskytl ve svém nejranějším díle *K filosofii postupka*. Ačkoliv ve svém pozdějším díle zmíněný spis odmítl, domníváme se, že jisté formulace problému byly zachovány i v průběhu jeho pozdějšího působení.

V základu Bachtinova rozlišení postojů ke světu stojí teze, že každému jednotlivci náleží jedinečné místo. Jedinečné místo může být v první instanci jednoduše pochopeno v tom smyslu, že každý člověk jako tělesně rozprostraněný zaujímá v prostoru nějaké místo, v němž se nemůže zároveň nacházet druhý. Jedinečné místo je definováno časoprostorovým určením, ze kterého se vědomí vztahuje ke světu. Právě ve svém neustálém zaměření mimo sebe, ve své ne-koincidenci sama se sebou v intencionálním aktu, je vědomí definováno jako živoucí. V druhém momentu Bachtin problém jedinečného místa prohlubuje o poukaz fundovanosti našeho zaměření ke světu skrze druhého.¹ Teprve skrze druhého, který je vůči mně vnější, je mi určené jedinečné místo. Možnost vztahu vědomí ke světu je komplikována podmíněností druhým.

Skutečnost, že každému náleží jedinečné místo, Bachtinovi není prostředkem k tomu, aby vše prohlásil za perspektivní, ale je mu základem k položení „morálního“ nároku na každého jedince.² To, že subjektu náleží jedinečné místo, znamená, že je v tomto místě zcela nenahraditelný, a proto musí vědomě přijmout odpovědnost za své místo i za akty, které z něho provádí. Pouze v životním postoji je tento nárok na jedince akceptován.

Teoretický postoj se naopak vyznačuje abstrakcí od odpovědnosti subjektu za jedinečné místo, tj. abstrakcí od toho, jak se svět dává živoucímu vědomí, i jak se vztahuje k druhému.³ Právě tím, že se odhlíží od jedinečného místa subjektu v bytí, dochází podle Bachtina k schematizaci, statizování a k zobecnění světa. Pro naše zkoumání je však důležité, že Bachtin v abstrakci od odpovědnosti subjektu za jedinečné místo zakládá další dvě abstrakce, které teoretický postoj provádí. Za první se jedná o abstrakci, ve které se izoluje část od celku, jež je vzápětí vydávána za samostatnou a svébytnou jednotku. V druhém momentu chce naopak poukázat na takovou abstrakci, která se od začátku snaží podřídit vše, co zkoumá, pod obecné formy, tudíž k jedinečnosti jako takové si přístup nezjednává, protože

¹ BACHTIN, Michail Michajlovič. *Estetika slovesnej tvorby. Autor a hrdina v estetickéj činnosti* 1, 1. vyd. Bratislava: Tatran, 1988. 451 s. Okno; Zv. 60, str. 32

² BAKHTIN, Michail Michajlovič, *K filosofii postupka*, in *English Toward the Philosophy of Act*, Vyd. 3. Texas: University of Texas 1999, str. 8

³ Bachtin, *Toward the Philosophy of Act*, str. 9

je hned v zárodku deformována.⁴ Druhý typ abstrakce se stal zejména předmětem úvah spisu *Toward the Philosophy of Act*, kde se Bachtin věnuje založení jedinečnosti aktu ve vztahu k obecným „etickým“ formulím. V následující období však za abstrakci typickou pro teoretismus bude téměř výhradně považovat první typ, který danou realitu zjednodušuje, a člení v nesamostatné celky, které vydává za svébytné.

Životní postoj tak v rané fázi Bachtinova díla značí vědomé odpovědné vztahování se subjektu ke světu. V pozdější fázi Bachtin přesune důraz z odpovědnosti subjektu za každý jednotlivý akt ve prospěch požadavku, abychom pozorovali a specifikovali vše tak, jak se to děje, tj. v bytostných vztazích. Jinak řečeno Bachtin nebude klást důraz na odpovědnost subjektu a jeho jedinečné akty, neboť by se vystavil nebezpečí, že bude přehlédnut jeho vztah k druhému, ale naším úkolem bude naopak poukázat na vzájemnou podmíněnost jednajícího a druhého. Pokud vyjdeme z tohoto chápání životního postoje, pak bude srozumitelnější také abstrakce teoretického postoje, aniž bychom trvali na tezi jedinečného místa. Teoretický postoj má pro Bachtina označovat takový přístup, který od soustavy podmiňujících vztahů, tj. od vztahu já/druhý, odhlíží, a činí z částí svébytné entity.

Stanovisko životního postoje ovšem v Bachtinově díle nepopisuje pouze deskriptivní přístup ve zkoumání jazyka, ale poukazuje zároveň na význam preskriptivní, tj. jak bychom se měli vztahovat k jazyku, jaký postoj bychom si měli osvojit. Tento moment se zřetelněji ukáže v tematizaci třetího významu dialogu (viz níže), který bude chápán jako předpisování jazyku, jak by měl být.

Proto bychom rozlišení životního a teoretického postoje měli chápat zásadnějším způsobem než jako pouhé stanovení metody, která bude určovat Bachtinovo zkoumání, tj. zcela popisný přístup vůči abstrahujícímu teoretickému postoji. Rozlišení životního a teoretického postoje spíše tvoří obecný rámec, v němž dochází ke střetu Bachtinova předpokladu o nepřevoditelnosti dvou stanovisek na sebe postulátem jednoho imanentního vědomí. Právě v tomto střetu životní postoj získá rovněž i význam formujícího přístupu, který nás má vést nejen k určitému způsobu zkoumání, ale i k určité změně myšlení.

⁴ Bachtin, *Toward the Philosophy of Act*, str. 30

1.2. Dialog

V lingvistice 19. a 20. století, počínaje Humboldtem, Saussurem a Vosslerem, kteří si osvojili teoretický postoj, se jazyk zkoumá výhradně „z hlediska mluvčího, bez nevyhnutného vztahu k jiným účastníkům řečového styku. Když se úloha druhého akceptuje, tak jen jako úloha posluchače, který jen pasivně chápe hovořícího. Výpovědi stačí předmět (tj. obsah vyslovované myšlenky) a sám hovořící.“⁵ Vychází-li Bachtin z životního postoje, může takové stanovisko stěží akceptovat, neboť každá živoucí promluva se ukazuje být dialogem.⁶

Pojmem dialog se zde v první instanci chce poukázat na to, že řeč je vždy vyslovena pro někoho, i kdyby to měla být řeč sama se sebou jako v případě myšlení. V průběhu našeho vypracování charakteristiky řeči, pojem dialogu získá mnoho zásadnějších konotací. Zde se pokusíme poskytnout provizorní a obecnou definici dialogu, která získá v celku našeho zkoumání různá konkrétní naplnění.

Bachtin chápe dialog jako specifický vztah, který je navazován mezi dvěma a více entitami či subjekty vztahu.⁷ Ovšem samotný výraz entity nás tak trochu vede mimo porozumění pojmu dialogu. Dialog totiž není vztah, jenž by se dodatečně navazoval mezi dvěma identickými subjekty nebo byl mezi nimi domýšlen třetím pozorovatelem. Dialog je takovým vztahem, v němž teprve jeho účastníci dojdou ke svému určení. Pokud tedy mluvíme o dialogu jako nějakém celku, nemyslí se tím vztah na způsob syntézy, kdy dojde k rozpuštění odlišností, ani nejde o vztah mechanického působení, kdy jedna entita udílí něco druhé na způsob příčiny, ale jde o takový vztah, jenž je aktuální tvorbou něčeho, co nebylo přítomno ani v jednom z momentů, jež do tohoto vztahu vcházejí. Holquist píše: „*That relation is most economically defined as one in which differences – while still remaining different – serve as the serving blocks of simultaneity. In a conversation, both speakers are different from each other and the utterance each makes is always different from the other's and yet all these differences – and many more – are held together in the relation of dialogue.*“⁸ Dialogem řeči se proto zde nemyslí pouze tradiční dramatická výstavba her v podobě reagujících replik, které v celku netečně leží vedle sebe, a které relativně vzato jsou samostatné, ale chápe se tím specifický fundamentální vztah, jenž je určující nejen pro

⁵ BACHTIN, Michail Michajlovič. *Estetika slovesnej tvorby. Problém řečových žánrů*. 1. vyd. Bratislava: Tatran, 1988. 451 s. Okno; Zv. 60, str. 275

⁶ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 275

⁷ To, že dialog je vztah, mezi různými idejemi, různými stanovisky, které se střetávají jak na apercepčním pozadí posluchače, tak v předmětu, si budeme vyjasňovat v průběhu celé práce. Proto v obecné definici dialogu necháváme otevřené, co jsou entity, které do tohoto vztahu vstupují.

⁸ Holquist, Michael. *Dialogism, Bachtin and his world*. London: Routledge 2002, ISBN 0-203-44031-5, str. 39

jakoukoli konstituci výpovědi,⁹ ale i pro každé jedno vědomí, v němž se odehrává střet cizích řečí s mou vlastní. Proto je velmi obtížné v obecném úvodu specifikovat, kdo vlastně vchází ve vztah dialogu.

Naší nerozhodnost ohledně specifikace entit, které vchází do vztahu dialogu, se pokusíme trochu objasnit různými významy termínu „dialog“, které v celku Bachtinova díla nabývá. V prvním momentu se termín „dialog“ snaží poukázat na „globální koncept světa“¹⁰ či „všeobecný princip“.¹¹ V tomto momentu dochází k tematizaci bytí, které není chápáno jako identické samo v sobě, ale jako bytostně vztažené (a i závislé) k řeči a vědomí.¹² V druhém momentu dialog poukazuje na vztah promluv, které se v samém jádru vzájemně podmiňují. Zde se budeme věnovat vztahu mluvčího a posluchače, cizích promluv proslovených na totéž téma. Nakonec dialog ve třetím významu označuje rozlišení,¹³ kdy samotná promluva je stále dialogická, ale my si k ní osvojujeme takový přístup, v němž můžeme tuto dialogičnost zohlednit a být k ní citliví, tj. např. „dvojhlásé slovo“, nebo se ji snažit potlačit ve prospěch jednotné intence či jednotného jazyka, jak k tomu podle Bachtina dochází v poezii.

⁹ „Každá výpověď je ohniskem velmi složitého organizovaného řetězce jiných výpovědí.“, Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 277

¹⁰ Morson, Gary Saul a Emerson, Caryl. *Bakhtin: Creation of a prosaics*. Stanford: Stanford University Press, 1990. xx, 530 s., ISBN 0-8047-1822-9, str. 49

¹¹ Holquistova kniha *Dialogism, Bakhtin and his world* je založena na interpretaci, že Bachtin chce pojmem dialogu poukázat na univerzální princip, který funduje celou realitu.

¹² Tématu dialogu jako „globálního konceptu světa“ se v naší práci věnovat nebudeme.

¹³ G.S. Morson a C. Emerson, *Bakhtin: Creation of prosaics*, str. 131

1.3. Vymezení jednotky řeči

Vedle určení, že řeč musí být chápána jako živoucí dialog, si musíme vyjasnit, co se vlastně chápe celkem řeči. V prvním momentu Bachtin poukazuje na zásadní nevyjasněnost v lingvistice, co se týče termínu „řeč“. Řečí se v tradiční lingvistice označoval jak řečový proces, tak části, na něž jej lingvisté dělili. Bachtin navrhuje, abychom řeč chápali jako jednotlivou promluvu, jako jednotlivý akt. *„Terminologická neurčitost a chaos v takovémto metodologickém centrálním uzlovém bodě lingvistického myšlení jsou výsledkem ignorování reálné jednotky řečového styku – výpovědi. Neboť řeč může ve skutečnosti existovat jen ve formě konkrétních výpovědí jednotlivých hovořících lidí, subjektů řeči. Řeč je vždy odlita do formy výpovědi patřící určitému řečovému subjektu a mimo tyto formy nemůže existovat. I když se výpovědi svým objemem, svým obsahem, svojí kompoziční stavbou jakkoliv liší, disponují jako jednotky řečového styku stejnými strukturními charakteristikami, a především celkem jednoznačnými hranicemi.“*¹⁴ Zkoumání řeči vycházející z životního postoje tak bude zkoumáním promluvy jako „reálné jednotky řečového styku“. Je ovšem nutno poznamenat, že Bachtin v citaci ne nadarmo použil termín „jednotka“, jelikož každá snaha promluvu členit do nesouvislých částí vede k tomu, že se mineme porozuměním promluvě. V našem zkoumání musíme vycházet z promluvy jako celku, tj. jak skutečně probíhá, a nedopouštět se svévolných abstrakcí.

¹⁴ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 279

2. Význam jako hodnocení

2.1. Kritika Saussurovy koncepce významu

Naši analýzu Bachtinovy kritiky Saussura musíme započít vyjasněním rozdílnosti jejich metody. Zásadní rozdíl Saussurova chápání jazyka od Bachtinova spočívá právě v tom, že Saussure nevychází ve svém zkoumání z řečového proudu, ale z izolovaných částí řeči, jež zkoumá samy o sobě. Protože slovo a větu abstrahoval od jednotlivých kontextů, získal Saussure systém obecných neměnných významů, které jsou v každé konkrétní řeči totožné. Bachtin podrobí tuto teorii řadě protiargumentů, jež však nemají za cíl ukázat, že Saussure se naprosto mýlí, ale že své výsledky nesprávně interpretuje jako jedinou realitu jazyka.

Bachtin se v prvním momentu snaží ukázat, že takto pojatý systém není něco, co by bylo součástí naší objektivní zkušenosti¹⁵ řeči. „*Ve skutečnosti, když odhlédneme od subjektivního individuálního vědomí, které stojí proti jazyku jako systému pro vědomí nepochybných norem, když se podíváme na jazyk skutečně objektivně, tak řečeno z boku, a nebo přesněji, stojíce nad jazykem, nenajdeme žádný nehybný systém se sebou totožných norem. Naopak, ocitneme se před nepřetržitým vznikáním jazykových norem.*“¹⁶ Bachtin v uvedeném citátu míří na Saussurovo stanovisko, že systém obecných norem existuje nezávisle na jednotlivých mluvčích. Funkce mluvčího spočívá pouze v tom, že tento obecný systém materializuje v jednotlivé řeči.¹⁷ Proti tomu Bachtin namítá, že ve skutečnosti, když se zaměříme na řeč, jak se realizuje ve světě, nemůžeme rozeznat nic, co by bylo tímto nezávislým systémem. Jazyk jako systém neměnných totožných významů nemůžeme objektivně zakoušet, ale mohl by vystupovat jako systém neměnných významů jen vůči individuálnímu vědomí.

V jakém smyslu ovšem existuje tento systém pro jednotlivé vědomí? Bachtin vychází z hypotézy člověka, jenž přísluší k jedné jazykové skupině bez znalosti cizích jazyků. Takovému hypotetickému mluvčímu, jako byl např. Caesar, náležející k latinsky mluvící skupině, se jazyk jevil jako systém neměnných forem. V tomto smyslu můžeme mluvit o objektivním vztahu těchto norem vzhledem k individuálnímu vědomí.¹⁸ Ovšem z tohoto objektivního vztahu mluvčího k závazným normám nemůžeme usuzovat na jeho objektivní vnější existenci mimo souvztažení k mluvčímu. K systému jazykových norem má však

¹⁵ Objektivní zkušenost zde označuje nejen to, co se odehrává v prostoru, ale i to, co můžeme vyjádřit v znakovém materiálu řeči. Objektivní de facto označuje vše, co může být sdíleno více individui.

¹⁶ BACHTIN, Michail Michajlovič a VOLOŠINOV, Valentin Nikolajevič. *Marxismus, freudismus, filozofia jazyka*. 1. vyd. Bratislava: Pravda, 1986. 386 s. Filozofické odkazy. Marxistická filozofia, str. 254

¹⁷ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 248

¹⁸ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 255

individuální vědomí specifický vztah. Nejde totiž o to, že by mluvčí, dříve než promluví ve svém rodném jazyce, promýšlel gramatické a syntaktické struktury jazyka. Naopak lze říci, že samotný jazyk jako systém vůbec nevstupuje do vědomí mluvčího. „*Systém jazyka je produktem reflexe jazyka, reflexe, která vůbec není dílem vědomí toho, kdo hovoří daným jazykem, a jeho cílem vůbec není samotné bezprostřední mluvení.*“¹⁹ Jazyk vystupuje pro jednotlivé vědomí jako systém pouze tehdy, když reflektujeme jazyk, jímž ovšem nemluvíme. Pokud však běžně hovoříme, v žádném případě vědomě netematizujeme promluvu, co do jejích gramatických, fonetických a jiných pravidel. „*Jazykové vědomí mluvčího a posluchače – chápajícího prakticky v živé řečové práci vůbec nemá co do činění s abstraktním systémem normativně totožných forem jazyka, ale s jazykem-řečí v smyslu souhrnu možných kontextů použití dané jazykové formy.*“²⁰

Uvedené vysvětlení se však pokusme prohloubit a uvést na pravou míru. Ve skutečnosti Bachtinova argumentace, že obecný systém neměnných forem existuje jen pro individuální vědomí, implikuje dvě poněkud odlišné věci. Zaprvé příkladem s Caesarem poukazuje na to, že člověk, jenž žije v jednom kulturním prostoru, který je do velké míry unifikován, chápe významy svého jazyka jako univerzální, neměnné a zcela totožné. Takové chápání řeči je však zcela podmíněno tím, že daný jedinec nebyl zásadním způsobem konfrontován s cizími řečmi, aby se mu hranice jeho vlastní řeči mohly stát zřejmými.

V druhém momentu úvahy Bachtin poukazuje na to, že systém jazyka, jako centrum saussurovské lingvistiky, není dílem toho, kdo daným jazykem hovoří v tom smyslu, že by mluvčí reflektoval nad svou vlastní promluvou. Celá lingvistika došla k takové koncepci ze dvou prostých důvodů. První příčinou jejich chybného chápání jazyka tvoří již samotné jejich východisko - zkoumání řeči na mrtvých jazycích, jež se zachovaly jen v písemné podobě.²¹ Tradiční lingvistika od Humboldta až po Saussura nezkoumala živou řeč, kterou mluvíme, ale původně se zaměřila na mrtvé, ve psané formě zachované jazyky. Součástí této původní orientace lingvistů na mrtvé jazyky, které byly současně i cizími jazyky, byl jejich záměr se těmito jazykům také naučit. „*Tato druhá základní úloha lingvistiky – vytvořit aparát nutný pro naučení se dešifrovanému jazyku, tedy kodifikovat ho v souladu s pedagogickými cíli – zanechala podstatnou stopu na lingvistickém myšlení.*“²² Snaha dešifrovat mrtvý cizí jazyk a naučit se mu byla po roky fundamentem veškerého nepochopení řeči.

Bachtinova argumentace však míří ještě jiným směrem, než jen ukázat, že za a) systémem

¹⁹ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 256

²⁰ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 260

²¹ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 262

²² Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka* str. 265

neexistuje objektivně při zkoumání jazyka, b) systém může existovat jen pro individuální vědomí, které ovšem nevstupuje do jeho vědomí v aktu řeči.²³ Bachtin se zejména snaží upozornit na fakt, že pro mluvčího jazyková forma není důležitá ve své totožnosti, ale v proměnlivosti smyslu. Mluvčí se orientuje na každou jedinečnou situaci a jde mu právě o vyslovení konkrétního smyslu v daném momentu. Z tohoto hlediska se totožnost jazykové formy stává pro jednoho každého mluvčího naprosto marginální záležitostí.²⁴

²³ To je ostatně i Saussurova teze, že mluvčí jen pasivně registruje systém jazyka. (SAUSSURE, Ferdinand de. *Kurs obecné lingvistiky*. Vyd. 3., upr., V nakl. Academia 2. Praha: Academia, 2007. s. Europa; sv. 12. ISBN 978-80-200-1568-6, str. 50) Proto se Bachtin snažil ukázat, že i tato pasivní registrace může být založen jen v případě jako je a) Caesar, nebo b) lingvista, ale nikoli jako vědomě závazný systém pro každého jednotlivého mluvčího.

²⁴ „Pro hovořícího je jazyková forma důležitá ne jako stabilní signál vždy totožný se sebou samým, ale jako vždy proměnlivý a adaptabilní znak. Takové je hledisko mluvčího.“ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 257

2.2. Smysl

Protože konkrétní smysl je tím, co mluvčího u promluvy v jejím celku zajímá, musíme se obrátit ke zkoumání tohoto pojmu. Pro vysvětlení termínu „smyslu“ uvádí Bachtin příklad: „*V pokoji sedí dva lidé. Mlčí. Jeden z nich prohodí: 'Tak.'*“²⁵ Co je smyslem těchto vět, jež Bachtin uvádí? Zamyslíme-li se nad předloženým příkladem, hned vzápětí si musíme uvědomit, že ho v žádném případě nechápeme. Jsme sice schopni rozumět každému jednotlivému slovu. Můžeme snad s jistou mírou jistoty říci, co pro nás značí slovo „mlčet“ či slovo „z“, ale v této větné konstrukci jim nejsme schopni dát žádný rozumný smysl. Abychom dokázali vysvětlit, co se danou promluvou míní, museli bychom znát něco navíc. Toto něco navíc je pro Bachtina mimoslovní kontext, který danou promluvu osvětluje.

Důležité je zdůraznit, že samotná promluva, jež je v našem citátu předvedena, sestává pouze ze slova „tak“. Bachtin se použitím citoslovcí, slov, ale i písmen snaží ukázat, že je naprosto nesmyslné chápat smysl promluvy pouze z jejího významu, jak se nám snaží tvrdit Saussure. U těchto příkladů totiž slova žádný identický význam nemají. Přesto jsou důležitou součástí naší komunikace a výše uvedená citace ukazuje, že nabývají v konkrétních situacích nějakého smyslu. Abychom však tento smysl pochopili, nesmíme přihlížet pouze k tomu, co je vyřčeno, ale i k tomu, co je za hranicemi slova. Můžeme říci, že smysl promluvy se nerealizuje pouze uvnitř jazyka, ale k jeho vyvstávání dochází na hranicích s nevyřčeným, s mimoslovní situací.

Nyní si musíme položit otázku, co daný mimoslovní kontext konstituuje. Bachtin v návaznosti na uvedený příklad bezprostředně rozlišuje tři momenty: „*1) oběma rozmlouvajícím společný fyzikální obzor (jednota zrakového vjemu – pokoj, okno, atd.), 2) oběma účastníkům společná znalost a chápání situace, 3) je jim oběma společné hodnocení této situace.*“²⁶ Situace, ať již ve svém fyzikálním určení, či ve své poznanosti a zhodnocenosti (tyto momenty však nikdy nevystupují odděleně), se stává právě tou nevyřčenou hranicí, na jejímž pozadí se pozvedá smysl promluvy. Výčet však doplníme dalším strukturním momentem, jenž je v Bachtinově vysvětlení implicitně obsažen prostřednictvím slova „oběma“ – druhý spolutvoří rozvrženou situaci a zásadním způsobem

²⁵ BACHTIN, Michail Michajlovič a SVATONĚ, Vladimír, ed. *Formální metoda v literární vědě: kritický úvod do sociologické poetiky, Slovo v životě a slovo v poezii* 1. vyd. Praha: Lidové nakladatelství, 1980, str. 234

²⁶ Bachtinovo vysvětlení kontextu je následující: „V chvíli rozmluvy oba její účastníci pohlédli do okna a uviděli, že začal padat sníh; oba vědí, že už je květen a že už by dávno mělo být jaro; oběma se zprotivila příliš dlouhá zima, oba čekají na jaro a oba jsou rozhořčení pozdní chumelenicí. A o to všechno – o společný vjem (sněhové vločka za oknem), společný známý fakt (je květen) a shodné hodnocení (Zima, které mají plné zuby, vytoužené jaro) – se bezprostředně opírá uvedená promluva, to všechno jí dává živý smysl, je v ní obsaženo a přitom nicméně zůstává slovně nezaznamenáno, nevyřčeno. Sněhové vločky zůstávají za oknem, květnové datum na lístku kalendáře, hodnocení ve vědomí mluvčího - jenomže to se dá vyrozumět se slůvkem ‚tak‘“. Bachtin, *Slovo v životě a slovo v poezii*, str. 235

podmiňuje smysl promluvy.

Dříve než si přesněji vysvětlíme nejasnou funkci momentů jako je hodnocení či druhý, pokusme se nějak komplexněji definovat, co je promluva a její smysl. Protože promluva není vysvětlitelná sama ze sebe, tj. ze svého složení ze stabilních významů,²⁷ jimž bezprostředně rozumíme, museli jsme do její definice zahrnout i mimoslovní kontext. Proto promluva nemůže být pojatá jako identická a soběstačná entita na způsob fyzické věci,²⁸ ale bytostně se vztahuje k třem ústředním členům – k autorovi, k posluchači a k situaci, která se v našem příkladu stala i obsahem promluvy. Smysl promluvy nám proto bude nedostupný, pokud ji nepochopíme v jejím celku a budeme se ji snažit vysvětlovat z částí. Promluvu tedy musíme pochopit jako sociální událost odehrávající se na hranicích dvou či více vědomí a situace. „Každá konkrétní promluva je sociálním aktem. Je jedinečným materiálním komplexem – zvukovým, vyslovitelným, viditelným, ale zároveň je součástí sociální skutečnosti. Organizuje komunikaci tak, aby došlo k patřičné reakci, a sama na něco reaguje, je nerozlučně vpletena do události komunikace. Její jedinečná skutečnost už není skutečností fyzikálního útvaru, ale skutečností historického jevu. Historicky a sociálně významný je nejenom smysl promluvy, ale sám fakt jejího vyslovení a vůbec uskutečnění „zde“ a „nyní“ za daných okolností, v daném historickém okamžiku, za dané historické situace.“²⁹

Na základě citace vidíme, že promluva je jedinečným historickým aktem, který ze své podstaty nemůže být opakován. Co ovšem přesně znamená naznačená jedinečnost? Jistým vodítkem k pochopení by nám mohlo být odlišení historické jedinečnosti promluvy od mechanické reprodukovatelnosti. Pokud vyjdeme ve zkoumání jedinečnosti z příkladu románu, pozorujeme, že román jako faktická věc může být ryze mechanicky reprodukovatelný. V knihkupectví můžeme vidět stohy exemplářů „téhož“ titulu, tzn. román abstrahovaný od svého smyslu, který mu náleží jako promluvě,³⁰ může být uchopen co do jedinečnosti pouze jako jedinečný materiální komplex podléhající mechanickým, nikoli sociálním zákonům. Pokud ovšem vyjdeme z chápání románu jako promluvy, ukazuje se nám, že má navíc nějaký jedinečný smysl. Tím se ovšem nemíní, že by román Dekameron měl jedinečný smysl oproti Idiotovi. Bachtin pojmem jedinečnosti poukazuje na to, že román

²⁷ Ponechme zatím otevřené, co se oněmi stabilními významy myslí. Tento problém vysvětlíme níže v tomto oddílu.

²⁸ Bachtin velmi často vymezuje to, co má smysl či význam, jinak řečeno, co je zásadně nekoincidentní se sebou, vůči fyzické, identické věci, jež je soběstačná. Je ovšem nutno zde říci, že Bachtin tento termín používá pouze metodologicky, a v žádném případě se nesnaží postulovat existenci takto specifikované věci.

²⁹ BACHTIN, Michail Michajlovič a SVATONĚ, Vladimír, ed. *Formální metoda v literární vědě: kritický úvod do sociologické poetiky*. 1. vyd. Praha: Lidové nakladatelství, 1980. 314, [6] s. Kmen; sv. 18., str. 157

³⁰ Román a všeobecně veškeré kulturní texty jsou Bachtinem chápány jako promluvy. Viz text *Promluva v románu, Problém textu v lingvistice, filologii a v iných humanitných vedách: Pokus o filozofickú analýzu*.

jako promluva má nekonečný potencionální význam, jenž může být jedinečnými způsoby aktualizován. Například román *Dekameron* bude zcela jinak chápán ve skupině čtenářů, kteří zcela tabuizují sexualitu, nebo opačně ve skupině, kde sexualita ztratila na své hodnotové výlučnosti. Román je tedy chápán jako jedinečný historický akt, pokud má jedinečný smysl, tj. pokud jedinečným způsobem byly aktualizovány jeho potencionální významy.

Samotnou formulací jedinečnosti na příkladu románu jsme však poukázali na zásadní fakt, který by v případě přehlédnutí mohl ohrozit celou naši interpretaci. Smysl není možné chápat bez významu, jenž je v každé výpovědi různě aktualizován. Jedinečnost promluvy nekonstituuje pouze historická jedinečnost aktu, ale i stabilní významy, které neredukovatelným způsobem fundují jedinečnost smyslu. Pokud bychom každý jedinečný akt nezaložili v nějakých stabilizovaných významech, neměli bychom žádný prostředek, jak odlišit historickou jedinečnost od přírodní jedinečnosti každé věci. „*Když za textem nestojí jazyk, potom to není text, ale přirozený, přírodní (nikoliv znakový) jev, například komplex přirozených výkřiků a stenů, které jsou jazykově (znakově) neopakovatelné.*“³¹

³¹ BACHTIN, Michail Michajlovič. *Estetika slovesnej tvorby. Problém textu v lingvistike, filológii a v iných humanitných vedách*, 1. vyd. Bratislava: Tatran, 1988. 451 s. Okno; Zv. 60, str. 316

2.3. Hodnocení a řečové žánry

Pokud jsme smysl promluvy vymezili jako související s mimoslovní situací, musíme se ptát: jak promluva může navázat vztah k této mimoslovní skutečnosti? Jistým vodítkem by nám mohl být termín „hodnocení“, protože promluva nejen bezprostředně souvisí se situací, ale může ji i nějakým způsobem zobrazovat. Zde je ovšem důležité si povšimnout rozdílu mezi pojmy „zobrazovat“ a „zrcadlit“. *„Především je naprosto jasné, že slovo zde neodráží mimoslovní situaci tak jako zrcadlo odráží předmět. V daném případě slovo spíše situaci řeší, jako by nastiňuje její konečné hodnocení.“*³²

Bachtin se ve svém vypracování termínu „hodnocení“ nejprve věnuje takovému hodnocení, které je na každé jednotlivé promluvě lehké zpozorovatelné, tj. expresivní intonaci. Expresivní intonace byla lingvistikou tradičně považována za vlastnost slov. Na tomto předpokladu například ruský formalismus vypracoval své ústřední rozlišení na básnický jazyk, který disponuje expresivně zbarvenými slovy, a praktický jazyk realizující se jen skrze slova neutrální.³³ Bachtin proti tomu namítá, že významové jednotky určené v rámci systému nemohou být v žádném případě chápány jako disponující expresivní intonací.³⁴ Slova získávají expresivní zbarvení teprve v celku promluvy, tj. z kontaktu promluvy s realitou. *„Jen z kontaktu jazykového významu s konkrétní realitou, jen z kontaktu jazyka se skutečností, uskutečňující se ve výpovědi, rodí se jiskra exprese; v systému jazyka, ani v objektivní, mimo nás existující skutečnosti jí není.“*³⁵

V expresivní intonaci, tzn. v emocionálně-volním hodnocení mluvčího, se vyjadřuje aktivní postoj řečníka, který se utváří dvěma směry. Jednak se orientuje na druhé vzhledem k tomu, jaký postoj zaujmou k jeho promluvě. Intonace se bude vyvíjet zcela jinak, pokud mluvčí očekává odmítnutí či naopak nadšené přijetí publika, jenž má jeho promluvu vyslechnout. Za druhé se intonace aktivně obrací k předmětu, a navozuje tak aktivní vztah k vnějšímu světu a sociálnímu okolí. *„V intonaci slova „tak“ totiž nezaznívala jen pasivní nevole nad tím, co se děje (že padá sníh), ale také aktivní pocit rozhořčení a urážky? Koho se týká ta výčitka? Je zřejmé, že nikoli posluchače, ale někoho jiného... Intonace zde navozuje živý vztah k předmětu, objektu promluvy, vztah málem přerůstající v jeho oslovení jako živého ztělesnitele viny.“*³⁶ V tomto druhém momentu jde o aktivní postoj k předmětu, který je téměř srovnatelný s ohledem na druhé, protože dochází k zásadní personifikaci. Ba dokonce může být aktivní postoj k předmětu pojat jako nepřímý vztah k účastníkům života. *„Téměř*

³² Bachtin, *Slovo v životě a slovo v poezii*, str. 235

³³ Bachtin, *Formální metoda v literární vědě*, str. 108

³⁴ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 295

³⁵ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 298

³⁶ Bachtin, *Slovo v poezii, slovo v životě*, str. 240

každá živá intonace vzrušené životní praktické řeči plyne tak, jako by se oklikou přes předměty a věci obracela k živým účastníkům a strůjčům života – do té míry je jí vlastní tendence k personifikaci.“³⁷

Ačkoliv expresivní intonace je sice lehko rozeznatelná na promluvě, vlastní intence mluvčího se z ní nedá jednoduše vyrozumět; proto Bachtin expresivní intonaci chápe pouze jako vedlejší jev promluvy, který musíme zasadit do něčeho podstatnějšího. Individuální hodnocení není ani tak důležité v tom aspektu, že vyjadřuje osobní postoj mluvčího, ale spíše v jiném, v kterém rozeznává sociální hodnocení, jež ji zakládá.³⁸ Proto Bachtin tvrdí, že individuální emoce vyjadřující se v expresivní intonaci jsou jen povrchové vyjádřením hodnocení skupiny, ke které mluvčí náleží.³⁹

Pokud se obrátíme ke zkoumání sociálního hodnocení v promluvě, hned si povšimneme významného rozdílu od expresivní intonace. Zatímco expresivní intonace je zcela jednoduše pozorovatelný projev promluvy, hodnocení se v promluvě nijak zřetelně „nezviditelňuje“. Hodnocení určité skupiny můžeme pouze tušit jako její mimoslovní základ. Protože hodnocení každé jednotlivé skupiny je s jejím bytím natolik zajedno, že se v žádném případě v promluvě toto hodnocení explicitně nevyhlašuje, nečiní se obsahem promluvy.⁴⁰ Je natolik srostlé s bytím skupiny, že prostupuje veškeré formy jejího vztahu ke světu, řeči atd. Naopak pokud se hodnocení začne explicitně tematizovat, pokud se stává přímým předmětem zájmu promluvy, přestává zásadním způsobem organizovat bytí dané skupiny a předznamenává příchod zcela zásadního přehodnocení. Hodnocení promluvy proto

³⁷ Bachtin, *Formální metoda v literární vědě*, str. 240

³⁸ „To, co vím, vidím, chci a miluji, to se přece nedá vyrozumět. Pouze to, co my všichni jako mluvčí víme, vidíme, milujeme a uznáváme, v čem jsme my všichni za jedno, se může stát „vyrozumitelnou“ - entymematickou – částí promluvy. Nadto je tento sociální faktor ve svém základě plně objektivní, neboť znamená především materiální jednotu světa vstupujícího do obzoru mluvčích (v našem příkladu pokoj, sníh za oknem) a jednotu reálných životních podmínek, produkujících shodnost hodnocení, tj. příslušnost mluvčích k téže rodině, profesi, třídě, případně k nějaké jiné sociální skupině a nakonec i k téže době – vždyť mluvčí jsou současníci. Entymematické hodnocení nemají proto ráz individuálních emocí, ale sociálně zákonitých, nevyhnutelných aktů. Individuální emoce mohou jen jako svrchní tony doprovázet základní ton sociálního hodnocení a „já“ se může realizovat slovem, jedině opírá-li se o „my“. Bachtin, *Slovo v životě a slovo v poezii*, str. 236/237

³⁹ Bachtin, *Formální metoda v literární vědě*, str. 237

⁴⁰ „Jde o to, že všechna sociální hodnocení, která přímo vyrůstají ze zvláštnosti ekonomického bytí dané skupiny, se zpravidla explicitně nevyhlašují, neboť zatím přešla do krve i do těla všem příslušníkům této skupiny; jsou organizující silou všeho jejich jednání a konání, působí jako by srostla s odpovídajícími věcmi a jevy, a proto je není nutno zvlášť výslovně formulovat. Vzniká v nás dojem, že hodnotu předmětu vnímáme zároveň s jeho bytím, jako jednu z jeho vlastností, že například zároveň se slunečním teplem a světlem si uvědomujeme i celkový význam slunce pro náš život. A tak se stalo, že se svým hodnocením srostly všechny jevy našeho bytí. Je-li hodnocení skutečně podmíněno samým bytím daného kolektivu, pak je uznáváno dogmaticky, jako něco, co se rozumí samou sebou a o čem se nediskutuje. Naproti tomu tam, kde se základní hodnocení pronáší explicitně a zdůvodňuje, tam už je vystaveno pochybám, odděluje se od svého předmětu, přestalo organizovat život a vzhledem k tomu ztratilo spojení s podmínkami bytí daného kolektivu.“, Bachtin, *Slovo v životě a slovo v poezii*, str. 237/238

nemůžeme hledat v jejím obsahu ani v intonaci, ale v jejích formách vztahování se k realitě. V každé specifické skupině, v určité historické době, speciální oblasti či činnosti se vytvářejí formy typických výpovědí, tj. řečové žánry,⁴¹ jež jsou zcela prostoupeny hodnocením skupiny, v níž se utvořily. Řečové žánry, jež jsou relativně stabilní a normativní formy výpovědí, jsou tím, co umožňuje do promluvy vnášet hodnocení skupiny a co umožňuje kontakt promluvy s realitou. Vztah podmíněnosti však není zcela jednostranný – řečové žánry jsou co do svého hodnocení podmíněny hodnocením skupiny, v jejímž rámci vznikly, zároveň ale působí recipročně tím, že předznamenávají veškeré zaměření skupiny ke světu a k realitě.⁴² Jinak řečeno členové dané sociální skupiny se nemohou vztahovat k realitě jak je o sobě, tj. v její přirozenosti, ale řečové žánry jako formy myšlení a řeči určují jejich každé pojmání reality.

Hodnocení dané skupiny zároveň určuje to, co vstoupí do jejich obzoru. Předmět může zaujmout význačnou pozici jako předmět, o kterém se mluví, jen tehdy, pokud je nějakým způsobem pro danou skupinu zajímavý, pokud se dotýká základu jejího hodnocení. Protože se k tomuto předmětu členové skupiny nemohou vztahovat jinak než skrze typické formy svých výpovědí, předmět vstupuje do jejich obzoru jako již zhodnocený. „*Předmětný význam se formuje hodnocením, neboť hodnocením určuje to, že daný předmětný význam vešel do obzoru hovořících – jak do bezprostředního, tak i do širšího sociálního obzoru dané sociální skupiny.*“⁴³

Výše se nám tedy ukázalo, že kontakt s mimoslovní realitou musíme založit v hodnocení skupiny, v níž vznikly typické formy výpovědí, nikoli v předmětech, o kterých se hovoří. Jinak řečeno poznámka, že v expresivní intonaci se mluvčí přes předměty vztahuje de facto k jiným účastníkům života, zde získává na důrazu – tematizací určitého předmětu zároveň poukazuje na jeho zhodnocení v dané skupině.

Na závěr zkoumání termínu „hodnocení“ můžeme konečně přistoupit k vysvětlení, jak je možné, že expresivní intonace každé jednotlivé promluvy je pouhým povrchovým tónem sociálního hodnocení. Každý mluvčí nevybírá pro svou promluvu věty podle významu určeného v rámci systému, ale vybírá věty vzhledem k celku své plánované výpovědi, tj. k formám výpovědí – řečovým žánrům.⁴⁴ Výběru významových vět tedy musí předcházet výběr

⁴¹ „Každá jednotlivá výpověď je, přirozeně, individuální, každá sféra aplikace jazyka si vypracovává vlastní relativně stabilní typy výpovědí, které nazýváme řečovými žánry.“, Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 266

⁴² Člověk se učí jazyku z typických výpovědí, proto s učením se formám výpovědí si dítě osvojuje i hodnocení, která předznamenávají jeho vztah k realitě. Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 288

⁴³ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 308/309

⁴⁴ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 291

řečového žánru, který zcela určí další konstrukci promluvy. Současně řečový subjekt pro svou promluvu téměř nikdy nevyužívá slovníková neutrální slova,⁴⁵ ale slova, která jsou obtěžkána kontextem, v němž byla použita. Řečeno pregnantněji mluvčí si vždy vybírá slova ze spřízněných či týchž řečových žánrů, které svůj předmětný obsah vždy hodnotí. Slova tak do naší promluvy vstupují s určitým zhodnoceným obsahem, který se snažíme podřídit svému vlastnímu hodnocení, což se nám často vůbec nemusí podařit. Například některé žánry užívané v každodenním životě jsou natolik normalizované, že individuální řečová vůle se projevuje jen ve výběru určitého žánru, slov a expresivní intonaci.⁴⁶ Proto hodnocení každé jednotlivé promluvy, které se z ní dá vytušit, tj. entymematický základ, je založeno ve výběru řečového žánru a slov.

⁴⁵ „Slovníková neutrální slova“ zde označují abstrahovaná slova z výpovědi, jež nemají žádné hodnocení. V jakém smyslu jim ovšem nepřínáleží hodnocení, bude probíráno v následujícím oddíle.

⁴⁶ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 288

2.4. Revize chápání významu

Přes veškerou kritiku Saussura Bachtin poznamenává: „*Kdybychom se omezili na tuto historickou neopakovatelnost a jedinečnost každé konkrétní výpovědi a její témata, byli bychom špatní dialektici.*“⁴⁷ V analýze jedinečnosti promluvy jako historického aktu jsme již upozornili na fakt, že pro chápání promluvy jako jedinečné hrají velmi důležitou roli stabilní významy. Bez nich by promluva byla sice jedinečná, ale ve smyslu neopakovatelného živočišného křiku beze smyslu. Proto Bachtin nemůže usilovat o odmítnutí Saussurova systému, ale vykazuje mu patřičné místo. V naší úvaze o významu je třeba mít na paměti tři hlediska: 1) východisko z celku promluvy, 2) východisko z elementů promluvy, které uvažujeme abstrahovány od promluvy, 3) východisko z elementů promluvy, které chápeme z promluvy.

Pokud vyjdeme z prvního bodu, tj. z celku promluvy, v jejímž rámci se konstituuje význam, musíme pro detailnější pochopení významu zohlednit místo vzniku řečových žánrů. Za prvé je nutné si povšimnout, že řečové žánry vznikají v nějakých určitých etapách dějin, rocích, dnech i hodinách, tj. prizma synchronního systému nestačí k pochopení konstituce významu. Zároveň pro adekvátní porozumění řečovým žánrům není důležité jen historické členění, ale i rozlišení simultánní na různé zájmové skupiny, tj. na řezníky, studenty, notorické alkoholiky atd. Teprve v rámci tohoto dějinného i simultánního rozlišení společnosti se typizují formy výpovědí, v nichž se zároveň typizují slova se svými významy. Proto význam, který se konstituuje v rámci celku výpovědi, tj. v řečových žánrech, jež jsou vždy nějakým světonázorem, je nějakým způsobem zhodnocen. Máme-li na mysli tento kontext, pak nám bude jasnější, co Bachtin myslí následující poznámkou: „*Dále, hodnocení patří právě tvořivá úloha v přeměně významů. Změna významu je v podstatě vždy přehodnocení, přemístění daného slova z jednoho hodnotového kontextu do jiného.*“⁴⁸ Promlouvající vždy již skutečnost nějakým způsobem hodnotíme, a proto jakákoli změna významu v historickém či společenském vidění je zároveň přehodnocením. Abychom byli méně abstraktní, pokusme se uvést příklad. Slovo „bourgeois“ mělo naprosto odlišný význam v rámci českého kontextu na počátku 19. století než v době komunismu a době po něm. Došlo snad v tomto případě k takové změně významu, že místo určité osoby se specifickými charakteristickými znaky by označoval zcela jinou osobu s naprosto odlišnými přívlastky? Troufáme si říci, že v tomto smyslu změna nebyla až tak zásadní. Co se však změnilo, bylo hodnocení, které naprosto bytostným způsobem určuje naše rozumění danému významu. V

⁴⁷ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 301

⁴⁸ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 309

tomto smyslu Bachtin říká: „Ze skutečně objektivního hlediska, které se pokouší podívat na jazyk úplně nezávisle od toho, jak se jeví danému jazykovému individu v daném momentě, jazyk se prezentuje jako nepřetržitý proud vznikání.“⁴⁹

Rozvinutím prvního bodu jsme se tak dostali k bodu 3, jenž tematizuje slova vztahená k celku promluvy. Vzhledem ke slovům, uvažovaných v rámci promluvy, můžeme mluvit de facto o dvojím hodnocení. Za prvé se jedná o hodnocení, jež jsme právě vysvětlili – tj. hodnocení obsažené ve významu. Ovšem toto hodnocení nevystupuje v celku promluvy jako síla, jež by nekompromisním způsobem určovala chápání výpovědi. V takovém případě bychom totiž znovu zaváděli metodu chápání smyslu výpovědi z částí, tj. ze slov, a nikoli z jejího celku. Bachtin v tomto kontextu mluví o významu, který je pouze potencionální a jenž se realizuje až v rámci výpovědi.⁵⁰ Jinak řečeno zhodnocený význam získá v rámci celku výpovědi určitý smysl, který je novou realizací jeho zhodnoceného významu. Pro jasnější pochopení si uvědomme, co jsme říkali výše o žánrech. Při konstrukci výpovědi se vůle řečového subjektu uplatňuje při výběru žánrů, z nichž často vybírá i typizovaná slova s typizovaným významem. Aby se ovšem mohla promluva realizovat jako sociální událost s určitým smyslem, musí být význam se svým vlastním hodnocením pouze potencionální.

K sociálnímu hodnocení za druhé přistupuje expresivní intonace, která náleží výpovědi jako celku. Slova chápaná z celku promluvy jsou zcela zabarvena emocionálně-volními tóny, které mluvčí promluvě propůjčuje, a proto ani z tohoto hlediska nemohou být chápána jako zcela neutrální, přestože expresivní intonace je spíše doprovodným jevem promluvy.

Obrátíme-li se však k elementům výpovědi bez ohledu na celek, tj. k bodu 2 našeho rozlišení, jinak řečeno budeme-li je abstrahovat od celku výpovědi, teprve skrze níž má řeč nějaký jednotný smysl, pak se nám ukazují slova a věty jako neutrální. Bachtin tím podle našeho názoru nechce říct, že by jazyk jako systém, v němž by se určovaly neutrální významy bez hodnocení, předcházel aktu řeči. Chce poukázat na to, že z jednotek abstrahovaných od kontextu nemůžeme dostat nic než abstraktní, v sobě imanentní význam bez hodnocení, které v rámci forem výpovědi získal z kontaktu se skutečností. „Každá výpověď je především hodnotově orientovaná. Proto každý element každé živé výpovědi nejen něco znamená, ale i hodnotí. Jen abstraktní element, vnímaný v systému jazyka a ne ve struktuře výpovědi, se jeví jako element bez hodnocení.“⁵¹

⁴⁹ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 254

⁵⁰ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 303

⁵¹ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 308

Význam pojatý jako neutrální se nám ukázal být důsledkem saussurovského systému, který jazyk zcela uzavřel byt' elementárnímu kontaktu s realitou. Tím, že zkoumá pouhé části promluvy, nemůže porozumět hodnocení, které promluva získává skrze svoji přináležitost k určité skupině. Přesto Bachtin neruší systém jazyka jako takový, ale zcela jinak interpretuje jeho funkci a umístění, neboť potřeba systému, tj. potencionálních zhodnocených významů, se nám ukazuje u každé jednotlivé promluvy, která může nabýt jedinečného konkrétního smyslu, pouze pokud aktualizuje potencionální významy. Pokusme se proto shrnout, co přesně Bachtin Saussurově teorii vyčítá: a) chybně interpretuje úlohu systému pro mluvčího, kterému při promluvě nejde o reprodukci totožných forem, ale o vyjádření konkrétního smyslu v dané situaci, b) řeč není uzavřená sama v sobě, ale má vztah ke skutečnosti, c) význam nemůžeme chápat jako neutrální, neboť je vždy zhodnocený v rámci řečových žánrů.

3. Hranice promluvy

3.1. Mluvčí a autor promluvy

Poté, co jsme si ukázali, že význam nemůžeme chápat jako neutrální, univerzální jednotku, v níž by se dělila řeč, ale jako zhodnocený význam, jenž se konstituuje v rámci řečových žánrů, tj. v typických formách výpovědí, měli bychom se zabývat tím, jakou roli hraje mluvčí a posluchač v promluvě. Promluvu jako jednotku řeči jsme pochopili jako dialog, a proto pro nás bude bezprostředním úkolem vyjasnit, mezi čím/kým se dialog odehrává.

Ve formulaci definice dialogu jsme si ukázali, že tradiční lingvistika vysvětluje řeč výhradně ze subjektu bez ohledu na posluchače. V polemice zejména se Saussurem a s Vosslerem Bachtin precizuje svoje chápání úlohy subjektu.

Vosslerovci představují pro Bachtina zástupce individualistického subjektivismu, protože chápou promluvu jako vyjádření vnitřního prožívání autora. *„Co je však z hlediska individualistického subjektivismu monologická výpověď? Viděli jsme, že je zcela individuálním aktem, vyjádřením individuálního vědomí, jeho záměrů, intencí, tvořivých impulsů, vkusu atd.“*⁵² Podle Vosslerovy interpretace se promluva zakládá v osobě samotného autora. Promluva je dokonce v obsahu redukovatelná na vnitřní prožívání mluvčího, ačkoliv opačně možnost redukce neplatí – vnitřní prožívání totiž může existovat mimo jazyk.

Pro Bachtina je koncepce individualistického subjektivismu zcela nepřijatelná, a to na základě dvou předpokladů. Za prvé naprosto nepodloženě předpokládá, že vnitřní prožívání existuje mimo jazyk, a tak do nitra subjektu zavádí dualismus mezi vnitřním prožíváním a vnější objektivací.⁵³ Mnohem zásadnější chyba však spočívá v tom, že abstrakcí od posluchače v řečovém celku dochází k „hypostazování“ řečové komunikace ve vnitřní prožívání mluvčího. *„Všechny slovní výpovědi pacienta (jeho verbální reakce), o které se opírá psychologická konstrukce Freuda, jsou především scénářem té nejbližší malé sociální události, v které se zrodili, takže scénáři psychoanalytického vyšetřování. V nich nachází svůj výraz složitý boj lékaře s pacientem, o kterém jsme již hovořili. Tyto slovní výpovědi tedy neodrážejí dynamiku individuální duše, ale sociální dynamiku vztahů mezi lékařem a pacientem... Psychologická konstrukce Freuda tak promítá celou tuto dynamiku vzájemných vztahů dvou lidí do individuální duše člověka.“*⁵⁴ Individualistický subjektivismus se podle Bachtina minul pochopení jazyka nejen tím, že připisuje promluvu pouze mluvčímu a určuje

⁵² Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 279

⁵³ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 279

⁵⁴ Bachtin považuje Freuda rovněž za zastávce subjektivistického směru. *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 129/130

ji jako monologickou, ale současně se snaží vysvětlit obsah promluvy poukazem na vnitřní prožívání autora.

Musíme si ovšem povšimnout, že promluvu zde řešíme pouze vzhledem k termínu „vlastnění“ mluvčím. V takovém případě je odmítnuta jak Saussurova koncepce, tak pojetí idealistických subjektivistů, protože ve své tematizaci promluvy jen vzhledem k mluvčímu potlačují bytostný vztah promluvy k druhému. Nemůžeme přece říci, že promluva náleží více mluvčímu než komukoli jinému. Promluva musí být chápána jako sociální událost odehrávající se mezi mluvčím a posluchačem.⁵⁵ Mluvčí se pak stává tím, kdo realizuje fyziologický akt mluvení, tj. komu náleží promluva jen co do hlasové artikulace, ale není tím, kdo výhradně zakládá význam promluvy.

Otázka „vlastnictví“ promluvy však stále nechává otevřenou možnost, že funkce mluvčího nemusí končit tím, že danou promluvu vysloví. V tomto bodě se Bachtin opět vymezuje vůči Saussurově koncepci. Saussure, vycházející ve zkoumání jazyka ze subjektu, rozlišil dvě stránky či dva póly jazykového bytí. *Langue*, který chápal jako systém sdílený společenstvím, a *parole*, jež náleží individuu.⁵⁶ *Parole*, tj. individuální akt vůle a inteligence, dále rozlišil na 1) psychickofyziologický mechanismus, 2) kombinace, jejichž prostřednictvím mluvčí užívá kódu jazyka k vyjádření vlastní myšlenky.⁵⁷ Bachtin samozřejmě nesouhlasí již s rozlišením jazyka na pól, který je sdílený, a který je vlastní individuu. Pro naše zkoumání jsou však důležité jeho výhrady vůči chápání mluvčího jako zcela svobodného ve volbě jazykových forem. Bachtin sice souhlasí se Saussurovým stanoviskem, že mluvčí realizuje svůj řečový záměr aktem vyslovení a výběrem, ale nemůže akceptovat jednak to, že mluvčí vybírá jazykový kód, a jednak to, že by jeho výběr byl zcela svobodný. Funkce mluvčího se sice realizuje prostřednictvím výběru řečového žánru a slov,⁵⁸ ale jeho uplatnění vůle při výběru má mnohá omezení. Za prvé mluvčí ve snaze dojít k porozumění, musí vybírat vhodnou formu a slova, odvíjející se od situace, tématu a publika, před nimiž hovoří. „*I to, co je charakteristické pro danou výpověď, totiž volba určitých slov, určitá stavba věty a jistá intonace výpovědi, to všechno je výrazem vzájemného vztahu mezi hovořícím a celou složitou sociální atmosférou, v které probíhá rozhovor.*“⁵⁹

Za druhé se mluvčímu vůbec nemusí podařit osvojit si svou vlastní intenci/hodnocení,

⁵⁵ „Všeobecně platí, že žádnou slovní výpověď nemůžeme připsat jen tomu, kdo ji podává: výpověď je produktem vzájemného působení všech hovořících a v širším smyslu je produktem celé složité sociální situace, v které výpověď vznikla.“ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 128-129

⁵⁶ Ferdinand de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*, str. 46

⁵⁷ Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*, str. 50

⁵⁸ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 287

⁵⁹ Bachtin, *Marxismus, freudismus a filozofia jazyka*, str. 129

kteřou by chtěl zdůraznit. Slova jsou často příliš zatížena cizími kontexty, než aby si je mohl každý mluvčí s lehkostí podřídít a vnutit jim své hodnocení. Tento fenomén Bachtin rozpracovává na příkladu dvojhlasého slova, ve kterém problém autorství a mluvčího vystupuje nejzřetelněji.

Bachtin definuje dvojhlasé slovo jako „zákonitě se rodící v podmínkách dialogického styku, tj. v podmínkách skutečného života slova“⁶⁰, které se vyznačuje tím, že není zaměřeno pouze k předmětu, ale současně i k jiným, cizím řečem.⁶¹ V důsledku toho, že slovo nemá přímou intenci k předmětu, ale ohlíží se na cizí řeči, cizí kontexty atd., se zásadním způsobem dialogizuje. „Toto přenášení slov z jedněch úst do druhých, v nichž si zachovávají svůj obsah, ale mění svůj tón a vlastní význam, je základní Dostojevského prostředek. Dostojevskij nutí své hrdiny poznávat se, poznávat svou ideu, své vlastní slovo, své stanovisko, své gesto v druhém člověku, v němž všechny tyto projevy proměňují svůj ucelený a konečný význam, znějí jinak, jako parodie nebo výsměch.“⁶² Ve dvojhlasém slově tak jde o střet dvou vědomí, dvou hledisek, která zaznívají současně. Mluvčí, který si vybírá slova, ve skutečnosti ani nemusí být autorem intence, která se ve slově ozývá. Slovo, jež mu co do artikulace náleží, se totiž může stát parodií na sebe sama.⁶³

Proto mluvčí a autor hodnocení slova nemusí být jednou a touž osobou, naopak mohou být ve zjevném rozporu. Za autora intence může být dosazena zcela odlišná osoba od mluvčího či jisté společenství,⁶⁴ v jehož rámci se konstituoval použitý řečový záměr s hodnoceným významem. Tím Bachtin de facto popřel další Saussurovu tezi, že mluvčí vyjadřuje v promluvě svou vlastní myšlenku. Úvaha nad rozdílem mluvčího a autora nám ukázala, že o myšlenku mluvčího v promluvě vůbec jít nemusí, protože se může v důsledku „cizího autora“ ve vlastní promluvě stát ironií a nikoli vyjádřením.

Protože Bachtin pochopil promluvu jako sociální událost, samotný mluvčí se nám do velké míry marginalizoval. O „izolovaném“ mluvčím nemůžeme mluvit jako o základu

⁶⁰ BACHTIN, Michail Michajlovič. *Dostojevskij umělec: K poetice prózy*. 1. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1971. 367, [3] s. Dílna; Sv. 37.str. 250

⁶¹ Bachtin, *Dostojevskij umělec*, str. 251

⁶² Bachtin, *Dostojevskij umělec*, str. 291

⁶³ „Cizí replika (dvojníková) se musela Goljadkinovi zatínat do živého, neboť nebyla ničím jiným než jeho vlastním slovem v cizích ústech, ale tak říkajíc slovem naruby, slově s přemístěným a groteskně zdeformovaným důrazem.“, Bachtin, *Dostojevskij umělec*, str. 341

⁶⁴ „Bahktin stresses that utterances must have „authors“ just as they must have listeners. One can relate dialogically only to a person; there must be „a creator of the utterance whose position it expresses.“ Or, to put the point differently, when we respond to an utterance, when we treat it as an utterance, we are necessarily positing an author, even if there really is no author. We may know that a given work was produced by a collective, by the effort of successive generations, but to respond to it we endow it with a voice, imagine someone possessing the experience of those generations, speaking to us out of its wisdom.“ G.S.Morson, C.Emerson, Bahktin: *Creation of prosaics*, str. 133

významu promluvy, ani jako o volném „konateli“ promluvy, který může svobodně vybírat slova a formy řeči bez ohledu na situaci, ani jako o autorovi slova, v kterém by nutně zněla jeho intence, ale pouze jako o tom, kdo může individuálně artikulovat slova. Ve všech ostatních momentech už vchází do dialogu s druhým, kde se velmi těžko určí hranice jeho identity i vlastní úlohy.

Proto přirozeně vystupuje v rámci Bachtinovy teorie následující otázka: v čem nakonec můžeme založit individuálního mluvčího, když jsme se obrátili ke zkoumání promluvy co do typického a do jisté míry obecného stanoviska? Nebo jak se má konkrétní sociální událost promluvy s jedinečným smyslem, jenž je konstituován na pozadí konkrétní jedinečné situace a jedinečných účastníků, k typizovaným výpovědím? Na zmíněné otázky nám Bachtin ve své pozdější práci odpověď neposkytuje a problém jedinečnosti účastníků, jak by se snad mohlo zdát, vrhá stín na jeho koncepci.

Jedinečnost mluvčího bychom mohli založit pouze v odpovědnosti každého jednotlivce za akty a promluvy, které ze svého místa realizuje. Takovou odpovědnost člověka, která by zakládala jedinečnost každého individua, bychom mohli držet v celku Bachtinova díla. Zůstává ovšem otázkou, zda Bachtin tuto jedinečnost měl na mysli, když prvotní text *K filosofii postupka*, v němž se tato otázka pokládá nejexplicitněji, později v kontextu své další tvorby odmítl. Navíc navržená interpretace stále nechává do jisté míry nedotčenou otázku, jak bychom přesně mohli založit řečové žánry co do své existence v jedinečných aktech promluvy.

3.2. Druhý jako posluchač

V nadcházejícím oddíle trochu změňme taktiku a pokusíme se specifikovat promluvu skrze vymezení jejích hranic, které jsou tvořeny druhým. Změnou postupu se nám snad podaří nejen vyjasnit roli druhého v sociální události promluvy, ale i hlouběji vysvětlit póly dialogu, které nám stále zůstávaly zastřeny.

Dosud jsme chápání promluvy jako sociální události podmiňovali mnohými konstitutivními momenty jako druhým posluchačem, předmětem, o kterém se hovoří, a situací. Nyní se pokusíme pochopení konstitutivních momentů promluvy prohloubit, ale zároveň samotnou promluvu omezit, nebo lépe řečeno určit její hranice, aby se nám v mnohosti podmíněností neztratila.

V předchozím oddíle jsme se pokusili prohloubit poznatek, že promluvu není možno vysvětlit ze samotného mluvčího, ale že vždy vystupuje jako dialog. Vymezení hranic promluvy skrze druhého musí být proto prioritou našeho postupu. Bachtin nejprve vymezuje vnější hranice promluvy jako určené výměnou řečových subjektů. *„Mluvčí končí svoji výpověď a odevzdává slovo druhému a nebo uvolňuje místo pro jeho aktivní odvetné chápání. Výpověď není symbolická jednotka, ale je to jednotka reálná, jasně vymezená výměnou řečových subjektů, končí se odevzdáním slova druhému, jakýmsi mlčenlivým „dixi“, chápaným posluchači jako znak toho, že hovořící skončil.“*⁶⁵

Vnější hranice vymezené střídáním jednotlivých mluvčích však nejsou myslitelné bez vymezení vnitřních hranic, bez jisté završenosti vlastní promluvě. Pro završenost promluvy, respektive její vnitřní integritu, jsou důležité tři prvky – a) realizování řečové vůle mluvčího, b) řečové žánry, c) předmětně-smyslová vyčerpanost.⁶⁶ Bodu a) jsme se nepříliš podrobně věnovali v předchozím oddíle, kde jsme poukázali na nutnost zohlednit situaci a posluchače pro výběr slov a řečových žánrů (bod b), aby mohl být realizován řečový záměr mluvčího. Výše jsme mluvili o řečovém záměru či vůli jako o snaze dojít porozumění. V případě vnitřní završenosti však Bachtin chce zdůraznit poněkud odlišnou věc. Završenost řečového záměru mluvčího nespočívá ani tak v tom, že vyjádřil přesně to, co chtěl. Pak bychom se museli potýkat s problémem dvojhlasých slov, v kterých může dojít k parodii na sebe sama, a nemohli bychom je chápat jako završená. Završenost řečového záměru spíše odkazuje k posluchači, který shledává, že mluvčí řekl vše, co měl v úmyslu. *„Představujeme si, co chce hovořící povědět, a tento řečový záměr, tato řečová vůle (tak jak ji chápeme) je pro nás*

⁶⁵ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 280

⁶⁶ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 286

měřítkem završenosti výpovědi.“⁶⁷

Podobně jako řečový záměr je pokládán posluchačem za završený, musíme rozumět i vyčerpanosti předmětu (bod c), o kterém se hovoří. Předmět nesmí být pochopen jako vyčerpaný v tom smyslu, že o něm bylo řečeno vše, co bylo možno, ani v tom, že mluvčí řekl o tomto předmětu vše, co měl v úmyslu. Vyčerpanost předmětu značí, že posluchač shledal řečový záměr co do tématu završeným. Posluchač je tedy opět tím, kdo vymezuje vnitřní integritu promluvy

Při hlubším zkoumání se nám však ukazuje, že tyto dva smysly záměru, tj. subjektivní moment - záměr mluvčího, a objektivní moment – předmětná vyčerpanost, navzájem splývají. *„Záměr – subjektivní moment výpovědi – se pevně slučuje s objektivní předmětně-smyslovou stránkou a vymezuje ji spojením s konkrétní (jedinečnou) situací řečového styku, se všemi jeho individuálními okolnostmi, s jeho osobními účastníky, s jejich předcházejícími vystoupeními – výpověďmi. Proto bezprostřední účastníci styku, kteří se orientují v situaci a v předcházejících výpovědích, lehko a rychle postihují řečový záměr, řečovou vůli hovořícího a od samého začátku vnímají rozvíjející se výpověď jako celek... I dále se řečový záměr hovořícího, uchovává si svoji individuálnost a subjektivnost, přizpůsobuje vybranému žánru, adaptuje se na něj, utváří a rozvíjí se v určité žánrové formě.*“⁶⁸ Řečový záměr mluvčího se přizpůsobuje dané situaci, řečovému žánru, a proto se stává objektivně poznatelnou veličinou promluvy, tj. promluva se konstituuje v řetězci cizích promluv, jejichž pochopení ulehčí posluchači určení završenosti řečového záměru a vyčerpanost předmětu. Zároveň je velmi důležité si povšimnout, že završenost řečového záměru mluvčího a vyčerpanost tématu jsou jedno a totéž. Řečový záměr určuje výběr předmětu, který je od samého záměru neabstrahovatelný.

Avšak nejdůležitějším znakem vnitřní završenosti promluvy je skutečnost, že druhý může reagovat na mou promluvu. Druhý může zásadním způsobem zaujmout odvetnou reakci vůči mnou proslovené promluvě. Jak Bachtin poukazuje, kritériu možnosti odpovědi druhého odpovídá i každodenní otázka typu: kolik je hodin? Na základě rozlišení saussurovského významu od zhodnoceného významu se pokusíme možnost odpovědi druhým na promluvu vyjasnit, a zároveň s tím ukázat, že v rámci saussurovského systému je i taková běžná záležitost řečové komunikace zásadním problémem.

V postupu našeho zkoumání si musíme nejdříve objasnit rozdíl promluvy od věty jako základní jednotky Saussurovy jazykové koncepce konstituce významu. U Bachtina je věta

⁶⁷ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 286

⁶⁸ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 286/287

definována jako „...relativně ukončená myšlenka, která má bezprostřední vztah k jiným myšlenkám téhož mluvčího v celku jeho výpovědi, po ukončení dělá mluvčí pauzu, aby vzápětí přešel k další svojí myšlence, která navazuje na první, doplňuje ji a zdůvodňuje. Kontext věty, to je kontext řeči téhož řečového subjektu (mluvčího), do mimoslovního kontextu skutečnosti (situace, okolnosti prehistorie) a do vztahů s výpověďmi jiných mluvčích se věta nedostává bezprostředně ani přímo, ale jen prostřednictvím celého kontextu, kterým je obklopená, to znamená prostřednictvím výpovědi jako celku.“⁶⁹ Prvním, velmi zásadním momentem pro porozumění rozdílu mezi výpovědí a větou, je jejich odlišné pojetí kontextu. Promluvu jsme si výše definovali jako sociální událost, jelikož je mimo jiné bytostně určená vztahem k druhému. Naopak pro větu je zcela typické, že její kontext tvoří pouze meze jednoho izolovaného vědomí. Věta pojatá jako abstrahovaná od celku výpovědi je teoretickou myšlenkou, jež není schopna překonat hranice samotného vědomí, tzn. věta se může vztahovat pouze k jiným myšlenkám v rámci jednoho vědomí. Zdánlivě samozřejmé vymezení hranic promluvy skrze výměnu řečových subjektů tak dostává na dynamice, jelikož věta takovým určením zásadním způsobem nedisponuje a ani disponovat nemůže.

Vymezit rozdíl mezi promluvou a větou skrze kontext nebylo však přesné. Můžeme totiž říci, že věta nemá vůbec žádný kontext. Je zcela sama v sobě ukončená, jak významově, tak gramaticky. Proto, aby věta fungovala jako významová jednotka jazyka pochopeného jako systém, nepotřebuje nic mimo sebe. Naopak, jak poukazuje Clark s Holquistem, o promluvě nikdy nemůžeme říci,⁷⁰ že je ukončená jako věta. Právě proto, že promluva ve svém smyslu závisí na mimoslovní realitě, můžeme pouze konstatovat, že byla završená v tom smyslu, jež jsme specifikovali výše, tj. že druhý ji shledal jako završenou co do řečového záměru a vyčerpanosti předmětu. Promluva jako sociální událost nemůže být nikdy ukončená, zatímco věta pojatá jako identická, neměnná věc je ukončená ze své podstaty.

Promluva jako sociální událost je zároveň neopakovatelná. Její smysl, jenž náleží promluvě jako celku, tj. v jejím vztahu k druhému, k situaci a předmětu, je zcela historicky jedinečný a proto jí Bachtin chápe jako tvorbu. Naopak o abstrahované významové jednotce z celku promluvy nemůžeme říci, že je neopakovatelná. „*Sentences are repeatable. Sentences are repeatable. They may coincide like congruent geometric forms. They or other linguistic elements may be quoted, or simply appear in an indefinitely large number of times in diverse situations – as simple questions, for instance, often do. But each utterance is by its very nature unrepeatable. Its context and reason for being differ from those of every other*

⁶⁹ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 282

⁷⁰ CLARK, Katerina a HOLQUIST, Michael. *Mikhail Bakhtin*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, ©1984, str. 188

*utterance, including those that are verbally identical to it. Two verbally identical utterances never mean the same thing.*⁷¹

V důsledku toho, že věta je pojatá jako významově ukončená, opakovatelná myšlenka, jako jednotka jazyka s gramatickou povahou a gramatickými hranicemi, není schopná navázat jiné vztahy než logické. Jedna věta osvětluje logicky druhou jako axiom teorém, ale nejedná se o žádný vztah vymezení, nesouhlasu či všeobecně reakce, jež vzniká u posluchače. Bachtin touto argumentací chce ukázat následující: pokud bychom přistoupili na Saussurovo stanovisko, že jednotlivé vědomí pracuje pouze s totožnými, neměnnými významy, nemohlo by dojít k dialogu mezi vědomími a zároveň bychom získali vědomí, které je statické a mrtvé. Saussurovské významy, protože jsou identické, neutrální a ve svých hranicích určené nikoliv co do smyslu, ale co do gramatiky, nemohou vstupovat do žádného jiného vztahu než logického vztahu dedukce. Proto mezi větami mohou existovat vztahy objasnění jedné skrze druhou, doplnění druhé myšlenky, nikdy by však nedošlo k jejich vzájemnému dialogování. Na základě Saussurovy koncepce by tak nebyla možná žádná psychická dynamika ani žádná slovní komunikace.

Teorie jazyka založená na identických významech vět zároveň není způsobilá vysvětlit podmiňující funkci druhého v konstituci promluvy, stejně jako nemá prostředky k adekvátnímu porozumění reakce druhého, posluchače. Pokusme se postupně rozvinout oba dva body.

Již ve snaze specifikovat úlohu mluvčího jsme poukázali na podmíněnost jeho výběru slov a řečových žánrů posluchačem, u kterého chceme dosáhnout porozumění. Mluvčí ve snaze dojít porozumění usiluje vybrat nejvhodnější řečový žánr a slova pro konkrétní publikum. Současně druhý podmiňuje promluvu v tom, že ji mluvčí konstituuje s ohledem na jeho předpokládanou reakci. *„Dílo je stejně jako replika dialogu „nastavené“ na odpověď druhého (druhých), na jeho aktivně odvetné pochopení, které může nabýt rozličných forem.*⁷² Očekávání pozitivního přijetí, káravého napomenutí či chladného ignorování zásadním způsobem jeho vlastní promluvu proměňuje. Promluva se významným způsobem dialogizuje, druhý proniká do samého jádra promluvy, rozrušuje její monologickou zaměřenost a vnáší do ní nové vidění.

Stejně jako mluvčí je ve své promluvě aktivní, předjímá posluchačovu reakci, tak ani posluchač nemůže být chápán jako pasivní článek promluvy, jak ho vymezil Saussure. Saussure ve svém díle *Kurs obecné lingvistiky* představil takový model posluchače, který

⁷¹ G.S. Morson, C.Emerson, *Bachtin: Creation of prosaics*, str. 126

⁷² Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 284

pouze rozeznává význam řečeného, tj. rozumí větnému významu. S porozuměním významu slov a vět prakticky veškerá aktivita posluchače končí a posluchač „dělá“ výhradně duplikát slyšeného.⁷³ Bachtin proti tomu namítá, že posluchač pojatý takovým způsobem, je jen abstrakcí z reálného řečového styku, která ničemu objektivně neodpovídá.⁷⁴ Posluchač je ve svém chápání bytostně aktivní, přičemž u jeho aktivity můžeme rozlišit mnohé vrstvy. Za prvé posluchač musí být aktivně zúčastněný v situaci, v níž se promluva vyslovuje, jinak není schopen pochopit smysl promluvy. G. S. Morson poukazuje: „*Understanding is a much more complex process than that (Saussurův telegrafický model komunikace. Pozn. B. K.). It involves an implicit definition of context, selections, estimations of importance, the invocation of social rules signaled by contextual cues, and the preparation – at least in inner speeches – of a response.*“⁷⁵

Porozumění situaci a smyslu promluvy nemůže být však abstrahováno od toho, že posluchač uvádí slyšenou promluvu do kontextu s jinými, již osvojenými promluvami. Posluchač nechává promluvy střetnout na svém apercepčním pozadí nad stejným tématem a uvádět tak ve vzájemný dialog. „*Jazykový význam dané výpovědi se vnímá na pozadí jazyka, její aktuální smysl se však chápe na pozadí jiných výpovědí na stejné téma, na pozadí jazykového kontrastu mínění, názorů a soudů.*“⁷⁶ Toto vzájemné konfrontování promluv, jejich ověřování v rámci již slyšeného a akceptovaného je zároveň procesem formulování odpovědi. Odpovědí se však nemíní jednostranná verbální reakce, ale aktivní hodnocení promluvy na pozadí střetu s jinými promluvami. „*V reálně fungující řeči má každé konkrétní pochopení aktivní charakter: zahrnuje chápané do svého předmětně -výrazového horizontu, dokonale splývá s odpovědí, s motivovanou námitkou nebo přitakáním. Primární je v jistém smyslu právě odpověď jako aktivní princip: právě odpověď totiž připravuje půdu pro pochopení, chystá pro ně aktivní a vnitřně zainteresovaný podklad. Pochopení zraje právě v odpovědi.*“⁷⁷ Saussurův model již tím, že abstrahoval od odvetného postoje posluchače, od

⁷³ „Mezi všemi jednotlivci takto řečí spojenými vzniká jisté vyrovnání: všichni reprodukují – i když ne jistě přesně, ale jen přibližně – tytéž znaky sjednocené s týmiž pojmy.“ F. Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*, str. 49

⁷⁴ „Takovýto pasivně chápající posluchač, zobrazovaný jako partner mluvčího na schematických kresbách všeobecných lingvistik, neodpovídá reálnému účastníkovi řečového styku. To, co představuje schéma, je jen abstraktní moment reálného celostního aktu aktivně odvetného pochopení, podněčující odpověď.“ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 277

⁷⁵ G.S. Morson (edited by him) – *Bakhtin, Essays and Dialogues on His work*, nakl. The University of Chicago Press, Chicago in 1986, str. 3

⁷⁶ BACHTIN, Michail Michajlovič. *Román jako dialog. Promluva v románu*, Vyd. 1. Praha: Odeon, 1980. 479 s. Ars: literárněvědná řada, str. 60

⁷⁷ Bachtin, *Promluva v románu*, str. 60

jeho odpovědi, zároveň abstrahoval od porozumění situaci, od jeho zaujetí stanoviska/hodnocení.

V průběhu zkoumání rozlišení dialogických vztahů od logických se nám stále častěji ukazovalo, že v jejich pozadí stojí rozdíl mezi idejí/světónázorem a statickou, identickou věcí. Identické věci nemohou navázat jiný vztah než vztah mechanické kauzality, stejně tak identické významy abstrahovaných vět a slov z řečového celku jsou určeny jen v logických vztazích. V tomto kontextu můžeme vyslovit hypotézu, že u dialogických vztahů jde naopak o vymezování idejí. Každá promluva, ať se odehrává mezi dvěma vědomími, či jako právě apercipovaná v jednom vědomí, ale i každý člověk⁷⁸ je pochopen jako jistá idea, jako jistý světónázor. Právě jen mezi dvěma idejemi, může vznikat vztah souhlasu, upřesnění, nesouhlasu atd.

Náhled, že právě stanoviska jsou tím, co může vejít do vztahu odporu, přitakání a jiných reakcí, nás konečně přivádí ke specifikaci momentů, mezi nimiž se odehrává dialog. Na základě analýzy úlohy mluvčího se nám ukázalo, že mluvčí jako konkrétní osoba pro zkoumání promluvy není příliš zajímavá. Jeho úloha byla potlačena ve prospěch řečových žánrů, které zakládají hodnocení promluvy. V promluvě se tak pro nás stává důležitým hodnocení, které má vždy nějakého autora, jenž nám však může zůstat neznámý.

Podobně ani úloha druhého nebyla Bachtinem připisována jedné každé osobě, ale byla spíše chápána jako druhé vědomí, druhé stanovisko, jež vymezuje hranice promluvy. Neboť vnější hranice promluvy jsou určeny předchozími, již vyslovenými promluvami, a promluvami, jež od druhého budou následovat. Stejně tak vnitřní hranice promluvy byly zdůrazněny zejména vůči odpovědi posluchače, která není duplikátem, ale opět jiným hodnocením.

Z výše nastíněných důvodů Bachtin nechápe dialog jako něco, co se nutně odehrává mezi dvěma konkrétními osobami, ale pojímá ho jako střet či konflikt dvou různých stanovisek, dvou postojů, které nejsou redukovatelné na jedno vědomí. Pro naše téma konstituce smyslu má tento poznatek ústřední význam, jelikož promluva je konstruována vždy pro někoho, tj. předjímá odvetný postoj zaujatý v rámci jiného světónázoru, význam se konstituuje v typických formách řečových výpovědí i vzhledem k stanoviskům, pro které je promluva určena a vůči nimž se vymezuje. Význam tak musíme pochopit jako utvářející se mezi mluvčím a posluchačem.

Pokusme se naše zkoumání v tomto oddíle shrnout. Vztahy nesouhlasu, námitky či

⁷⁸ Skutečnost, že Bachtin chápe člověka vždy jako svébytný světónázor či ideu, se zdá sugerovat jeho rozbor Dostojevských hrdinů v jeho spise Dostojevskij umělec.

naopak souhlasu, jež jsou běžnými vztahy v rámci komunikace, jsou na základě Saussurova pojetí věty a významu všeobecně nevysvětlitelné. Vždy získáme jen statické vědomí, v němž se myšlenky jen logicky vymezují, či chápání promluvy jen co do gramaticky určeného významu. Veškerá reálná komunikace by realizací Saussurových předpokladů podle Bachtina zanikla. Namísto Saussurovy koncepce nám Bachtin nabízí teorii významu vždy spojeného s nějakým hodnocením, stanovisko, který teprve umožňuje vysvětlit dialogický vztah.

4. Přístupy k jazykovému bytí

4.1. Problém předmětu

Za předpokladu, že jsme pochopili dialog jako střet dvou hledisek, dvou různých hodnocení, musíme se nyní ptát, jaký vztah má zhodnocený význam k předmětu samotnému. Námí rozvržený problém se Bachtin pokoušel formulovat v konfrontaci s lingvistikou 20. století, tj. saussurovskou lingvistikou a ruským formalismem, který svá zkoumání založil na koncepci básnického slova,⁷⁹ oproti Bachtinově zvolenému východisku z románu.

Poezie je stejně jako román a další literární díla Bachtinem řazena do druhotných žánrů, které jako složitější komplexy promluvy vznikají na určité úrovni kulturního styku.⁸⁰ Pro naše zkoumání je však důležité to, že Bachtin chápe poezii jako takový žánr, který vyžaduje realizaci dvou podmiňujících faktorů: jednoty jazyka jako systému a jednoty individuality.⁸¹ Ačkoliv tyto podmínky nepostačují k vysvětlení stylu poezie, staly se ústředními body Saussurovy koncepce řeči, a proto se saussurovská stylistika zcela minula pochopením stylu románu a dalších literárních žánrů.

Na základě toho, že lingvistika vychází ve svém zkoumání stylu z poezie, chápe vztah promluvy k předmětu veskrze neproblematicky. Básník podle ní sice předjímá, že předmět je mnohvrstevnatý, a proto bude náročné či nemožné ho vyčerpát v jednotlivé básni, přesto tuto mnohvrstevnatost předmětu chápe zcela jednoduše v tom smyslu, že předpokládá nedotčenost předmětu ve své „vlastní přirozenosti“. Poezie předpokládá nedotknutelnost předmětu v jeho identitě, a proto před ní stojí pouze otázka, jak vyjádřit „přirozenost“ předmětu ve slově. „*V básnickém obraze v úzkém slova smyslu (obraze- tropu) se veškerý děj – dynamika slovně vyjádřeného obrazu – rozpoutává mezi slovem (se všemi jeho aspekty) a předmětem (se všemi jeho aspekty). Promluva se noří do nepřeborně bohatého a rozporně mnohotvárného předmětu, do jeho „panenské“ a dosud „mlčící“ přirozenosti; proto za hranicemi svého kontextu promluva nic nepředpokládá (ovšem kromě pokladů samého jazyka).*“⁸² Pro poezii podle lingvistiky existuje jediný problém -musí se vypořádat s odporem

⁷⁹ „Právě tyto konkrétní pokusy o principální přístup naprosto zřetelně odhalily, že všechny kategorie tradiční stylistiky i sama koncepce básnického slova, z níž vyvěraly, jsou v případě románové promluvy nepoužitelné.“ Promluva v románu, str.42, „Takzvaný ‚básnický jazyk‘, ‚osobitost jazyka‘, ‚...a jiné obecné kategorie, vytvořené a užívané ve stylistice, stejně jako soubor konkrétních stylových postupů, které je možno subsumovat pod tyto kategorie, orientuje analýzy přes veškeré rozdíly v koncepci u jednotlivých badatelů tímž směrem – na jednojazyčné a jednostylové žánry, na básnické žánry v úzkém slova smyslu.“ Bachtin, *Promluva v románu*, str. 46

⁸⁰ Bachtin, *Problém řečových žánrů*, str. 268

⁸¹ „Budiž ale znovu řečeno, že jednota jazykového systému a jednota (a také jedinečnost) bezprostředně se v něm realizují individuality básnickova jazyka a řeči jsou ve většině básnických žánrů nezbytným předpokladem básnického stylu.“ Bachtin, *Promluva v románu*, str. 45

⁸² Bachtin, *Promluva v románu*, str. 57

předmětu, jenž se úplnému vyjádření, úplné vyčerpanosti ve slově vzpírá.

Skutečnost, že se poezie chápe jako pouhá individuální stopa v artikulaci obecného jazyka⁸³, nebo lépe řečeno jako jeho partikulární instance, zamezuje lingvistice pochopit její podmíněnost ve slově. Lingvistika principiálně není schopná nahlédnout, že styl díla, jež chybně interpretuje jako individualizaci obecného systému, je pevně svázán s řečovými žánry, a proto s sebou nese nějaká hodnocení:⁸⁴ neboli nechápe, že individuální hodnocení každé jednotlivé promluvy, je pouhým povrchoým tónem hlubšího sociálního hodnocení, a že se tak v případě poezie nejedná o jedinečnou materializaci obecného systému, ale o její bytostnou vztažnost k typickým formám hodnocení ve výpovědi.

V důsledku toho, že poezie ignoruje svoje založení v hodnocení řečových žánrů, dochází zároveň v lingvistice k naprostému nepochopení předmětu. Stejně jako chápe slova jako neutrální, statická, tak také předmět chápe jako mrtvou, bezhlasou věc, jejímž uchopením v jazyce se dopouštíme násilí na jeho přirozenosti. Zřejmě tento moment chtěl Bachtin vyjádřit predikátem „mlčící“ - že vzniká nepropustná mez mezi promluvou o předmětu a předmětem samotným. Jejich vztah se v poezii chápe jako neadekvátní přirozenosti předmětu, jako neprávem se zmocňující toho, co bylo zahaleno do hávu mlčenlivosti. Právě v tomto nepochopení, že promluva a její význam jsou neutrální, vzniká Bachtinem obávaná propast mezi životem a uměním,⁸⁵ ve které předmět nevzchází vstříc promluvě, jež rovněž nemá prostředky, jak tuto propast překlenout.

Chápání předmětu jako bezhlasé identické věci současně lingvistice zabraňuje pochopit, že ve skutečnosti se poezie neutváří v přímém vztahu k předmětu, ale v prostředí rozmanitých promluv o „témže“ (ve smyslu referenčním, nikoli identickém) předmětu, od nichž poezie záměrně odhlíží. Tím, že poezie si pro svůj styl potřebuje zajistit jednotný jazyk a jednu individualitu, ignoruje rozprostírající se různorečí kolem předmětu, v důsledku čehož pak lingvistika není schopna pochopit, že každá promluva se realizuje ve střetu s cizími promluvami. Vycházející ze zkoumání poezie se lingvistika stává hluchou k jinému hodnocení, jež předmět uchopuje. *„Jenže každá skutečná, nikoli potencionální promluva svému předmětu všemožným způsobem oponuje; mezi slovem a předmětem, promluvou a*

⁸³ „Jednota jazykového systému a jednota (a také jedinečnost) bezprostředně se v něm realizující individuality básnickova jazyka a řeči jsou ve většině básnických žánrů nezbytným předpokladem básnického stylu.“ Bachtin, *Promluva v románu*, str. 45. Bachtin se domnívá, že poezie by nebyla poezií, pokud by nebyla založena na předpokladu jednoty jazykového systému a jednoty individuality, ale to neopravňuje lingvistiku k závěrům, které z toho vyvozuje. Tím, co se zde kritizuje, není poezie jako odlišný žánr od románu, ale lingvistika, který vyvozuje naprosto nesmyslné závěry o jazyku právě z toho, že předmětem jejího zkoumání je poezie.

⁸⁴ Bachtin, *Promluva v románu*, str. 40

⁸⁵ BACHTIN, Michail Michajlovič. *Estetika slovesnej tvorby. Umenie a odpovednost*, 1. vyd. Bratislava: Tatran, 1988. 451 s. Okno; Zv. 60, str. 13

promlouvající osobnosti se rozprostírá neprodyšné, často obtížně průchodné prostředí jiných, cizích promluv o stejném předmětu, na stejné téma. A promluva se může stylově individualizovat a tvarovat právě jen v procesu dynamické součinnosti s tímto specifickým prostředím. Každá konkrétní promluva nachází totiž vždy předmět, na který je zaměřena, jako předmět, o kterém se už mluvilo, s kterým se už polemizovalo, který už byl hodnocen; předmět je zacloněn nebo naopak osvěcen už proslovenou cizí promluvou o něm. Předmět obestírají a prostupují obecné myšlenky, mínění, cizí soudy, poznamenávají jej cizí akcenty. Promluva zaměřená na svůj předmět překračuje práh tohoto dialogicky rozbouřeného a napjatého prostředí cizích promluv, soudů a akcentů, zaplétá se do jejich složitých vzájemných vztahů, s některými promluvami se ztotožňuje, od jiných se distancuje, kříží se s dalšími. Celý tento proces může promluvu podstatným způsobem formovat, to vše se může ukládat do jejích významových vrstev, komplikovat její expresi, ovlivňovat její celkovou stylovou tvářnost.“⁸⁶

Předpoklad lingvistiky, že poezie si může bez problémů zajistit přímou intenci k předmětu, se nám tak ukazuje jako zcela chybný. Každá promluva nachází předmět nikoli v jeho „panenské čistotě“, ale v jeho proslovenosti v cizích promluvách. Cizí promluvy tvoří místo střetu ve snaze zajistiti si přístup k předmětu, a současně tvoří pole, kde se teprve promluva může individualizovat ve svém stylu. Promluvy prostírající se kolem předmětu jsou zároveň tím, skrze co určuje hranice každé jednotlivé promluvy a co jí umožňuje individualizovat se co do stylu.

Skutečnost, že promluva vstupuje do dialogu s jinými promluvami, že bojuje o svoji intenci, nás přivádí k několika zásadním poznatkům o řeči a předmětu řeči. Zaprvé promluva, která si uvědomuje svoje úsilí domoci se svého slova o předmětu nad jinými promluvami, si uvědomí svoji vlastní omezenost, svoje vlastní hranice. Promluva, která si musí vydobýt své stanovisko, nebude sebe považovat za reprezentanta vyšší, obecné jazykové sféry, jak lingvistika chybně interpretuje roli básníka, ani nebude tvrdit existenci jednoho jednotného jazyka. Naopak každá promluva je pak konfrontována se svou historickou a sociální podmíněností.⁸⁷

Zároveň promluva, jež si uvědomila své bytostné hranice, nebude usilovat o vyčerpání předmětu. Nejen že předmět bude vystupovat jako nevyčerpatelný vůči mému slovu, ale jako nevyčerpatelný vůbec, protože vždy je možné nové hodnotící uchopení. Proto předmětně-smyslová vyčerpanost jako znak integrity promluvy v žádném případě neoznačuje

⁸⁶ Bachtin, *Promluva v románu*, str. 55/56

⁸⁷ Jak jsme si již ukázali výše, řečové žánry vznikají ve specifických skupinách v daném období, nebo-li utvářejí se v rámci simultánního a historického rozčlenění. Proto promluvy, co do svého hodnocení jsou historický a sociálně podmíněné.

vyčerpanost předmětu v řeči, ale završenost řečového záměru mluvčího co do vyčerpání tématu promluvy.

Co je však předmět, který se nám ukazuje jako vždy proslovený, Bachtin vůbec výslovně nespecifikuje. Důvod, proč předmět sám o sobě není pro Bachtina ústřední otázkou, spočívá v založení hodnocení; hodnocení Bachtin původně nesituuje do vztahu k předmětu, ale v relaci k nějaké skupině, která sdílí určitý zájem. Teprve bytí skupiny podmiňuje to, že se určitý předmět stane pro ni zajímavý a vstupuje do jejího obzoru jako zhodnocený. Nejexplicitněji se však tento moment ukazuje na expresivní intonaci, která se v emocionálně-volních tónech obrací skrze předmět k druhým lidem. Předmět tak pro Bachtina funguje spíše jako místem střetu různých promluv, než že by se zajímal o něj samý.

V předvedeném zkoumání předmět rovněž funguje jako prostředek, který Bachtinovi dovoluje tematizovat rozdíl přístupu k jazykovému bytí, což se nám zejména ukazovalo na termínech „odhlížení“, „ignorování“ či „odstraňování“ cizích promluv, které jsme spojovali s poezií, a naopak na termínech „uvědomování“ si hranic, své podmíněnosti u románu. Jinak řečeno rozvržená polarita, která se projevuje ve vztahu promluvy k předmětu, který je chápán jako střet promluv, je Bachtinovi médiem rozehrání kritiky takových jazykových koncepcí, které jsou založeny na předpokladu „jednoho pravého jazyka“, tj. předpokladu identity významu napříč hodnocením.

4.2. Dvojitý přístup k jazykovému bytí

Zkoumáním odlišného přístupu poezie a románu k předmětu Bachtin ovšem nechtěl popisovat reálný vztah promluvy k předmětu; jde spíše o rozpracování preskriptivního stanoviska promluvy k cizím řečem – zda se je promluva snaží zohlednit či je naopak záměrně ignoruje a odstraňuje ve prospěch jednotného jazyka. Tím se dostáváme k třetímu významu termínu „dialog“, v jehož rámci můžeme rozlišit monologickou a dialogickou promluvu. Monologickým dílem se zde míní to, že autor textu od různorečí úmyslně odhlíží a vyčišťuje prostor pro svou „bezprostředně zaměřenou“ intenci, zatímco dialogické dílo, jež představuje román, je citlivé k rozprostírajícímu se různorečí kolem předmětu a uvádí ho v jednotu svého stylu. Stylistika románu a poezie se tak fundamentálně liší. Na jedné straně působí román, který naslouchá dialogu různorečí a snaží se ho uvést ve vyšší jednotu, na druhé straně stylistika v podání poezie nebo jiných literárních žánrů, která byla dosud vůči živoucímu dialogu mezi promluvami zcela imunní⁸⁸ a snažila se uplatňovat diktát jednoho jazyka.

Styl románu a poezie je v širším ohledu nutné chápat jako projev dvou obecných tendencí či sil, které působí v jazykovém bytí, tj. centrifugální a centripetální síly. Jinak řečeno jde o dvě protichůdné tendence, jak jazykovému bytí můžeme rozumět, které jazykové dění významným způsobem proměňují. Centripetální síly, v jejichž rámci se utvářela poezie, jsou soustavným usilováním o jednotu a ukončenost. Hlavní idea, která vede a realizuje centralizující síly, je představa jednotného jazyka, který nesmí být pochopen jako systém elementárních forem, ale jako světonázor.⁸⁹ *„Poetika Aristotelova, poetika Augustinova, středověká církevní poetika „jediného jazyka pravdy“, karteziánská poetika francouzského klasicismu, abstraktně gramatický univerzalizmus Leibnizův (idea „universální gramatiky“), konkrétní ideologismus Humboldtův jsou přes všechny difference a odstíny projevem týchž dostředivých sil, působících v sociálně- jazykovém a ideologickém životě, jsou podřízeny témuž cíli – soustřeďovat a sjednocovat evropské jazyky. Vítězství jednoho panujícího jazyka (dialektu) nad jinými jazyky, vytlačení jazyků, jejich poroba, osvícení slovem pravdy, anexe barbarů a nízkých společenských vrstev k říši jednotného jazyka kultury a pravdy, kanonizace ideologických systémů, filologie se svými metodami studia a vyučování mrtvých jazyků (a*

⁸⁸ Bachtin, *Promluva v románu*, str. 53

⁸⁹ „Nemáme na mysli abstraktní lingvistické minimum obecného jazyka ve smyslu systému elementárních forem (lingvistických symbolů), které zajišťují minimální porozumění v praktické komunikaci. Nechápeme zde jazyk jako systém abstraktních gramatických kategorií, ale jako jazyk ideologicky nasycený, jako světonázor, a dokonce jako konkrétní názor, jenž zajišťuje maximální vzájemné porozumění ve všech sférách ideologického života. Jednotný jazyk proto vyjadřuje síly konkrétní slovesně – ideologické integrace a centralizace, která probíhá v těsném spojení s centralizačními procesy v sociálně-politické a kulturní sféře.“, Bachtin, *Promluva v románu*, str. 50

tudíž jako všechno mrtvé fakticky jednotných jazyků), indoevropská jazykověda, směřující od plurality jazyků k jedinému prajazyku – to vše určilo obsah a moc kategorie jednotného jazyka v lingvistickém a stylistickém myšlení a její tvůrčí, stylotvornou úlohu ve většině básnických žánrů, které vznikly ve víru týchž dostředivých sil slovesně-ideologického života.⁹⁰ Pouze v rámci centralizačních sil mohla vzniknout stylistika, která chápe poezii jako reprezentanta obecného jazyka, jenž byl abstrahován z „oficiálního“ jazyka aspirujícího na titul „jednoho -pravdivého jazyka“.

Představa jednotného jazyka však působí v reálném různorečí, v reálném prohlubování mnohosti jazyků skrze centrifugální síly. „Jazyk jako ono živoucí konkrétní prostředí, v němž bytuje vědomí literáta, nebývá nikdy jednotný. Jednotný je tento jazyk pouze jako abstraktně gramatický systém normativních tvarů, který se pojímá izolovaně od svých konkrétních ideologických zvýznamnění, vytrhuje se z kontinua historického vývoje živého jazyka. Aktuální společenský život a historický vývoj produkují uvnitř abstraktně jednotného národního jazyka množství konkrétních světů, uzavřených slovesně-ideologických horizontů; identické abstraktní prvky jazyka se v nitru těchto rozdílných horizontů plní rozdílnými významovými a hodnotovými obsahy a znějí rozdílně. I ten nejspisovnější jazyk – hovorový či psaný –, který se na základě svých obecných, abstraktně jazykových znaků a také na základě zvýznamnění těchto abstraktních momentů jeví jako jednotný, je ve skutečnosti ve své konkrétní předmětně-smyslové a výrazové složce rozvrstven a tají v sobě různorečí.“⁹¹

Na základě připisovaných predikátů „reálného různorečí“ oproti „představě jednotného jazyka“ nám již musí být zcela jasné, o co Bachtinovi v tomto rozboru jde. Bachtinovým záměrem není stavět centripetální a centrifugální síly jako zcela rovnocenné, ale snaží se mezi nimi odkrýt hluboký „ontologický“ rozdíl. Zatímco různorečí chápe jako reálné bytí jazyka, dokud je jazyk živý,⁹² tedy dokud se k němu můžeme dostat jen skrze životní postoj, jednotný jazyk může být pouhou představou v živém dialogu, případně pravdou mrtvých jazyků zachovaných v písemné podobě, tj. výsledek teoretického vztahování se k jazyku.⁹³

Nyní snad jasněji nahlédneme, v čem spočívá Bachtinův cíl – poetika poezie neměla

⁹⁰ Bachtin, *Promluva v románu*, str. 51

⁹¹ Bachtin, *Promluva v románu*, str. 66

⁹² „Jazyková rozvrstvenost a rozháranost se šíří a prohlubuje, dokud jazyk žije a vyvíjí se.“ Bachtin, *Promluva v románu*, str. 51

⁹³ Srovnej Bachtinovo stanovisko, že Saussurova lingvistika je založena na mrtvých jazycích.

být nahrazena poetikou románu, tj. jen další preskriptivní tendencí.⁹⁴ Skrze poezii a román dochází ke konfrontaci teoretického postoje založeného na jednom vědomí, které proto schematizuje živoucí realitu, s životním postojem, kterému se odhaluje živoucí dialog různých stanovisek, rozdílných vědomí. Životní postoj tak nabývá nového významového naplnění, jelikož již není chápán jako pouhá metoda, jež určuje Bachtinovo zkoumání, ale má být takovým postojem, který si máme osvojit, který správně předjímá, jak se to s jazykem má i mít. Životní postoj tak není postojem pouze deskriptivním, neboť nám také ukládá, k čemu se od formalizace máme obracet.

Díky odlišení dvou způsobu chápání životního postoje můžeme i lépe uchopit, proč románu v celém konfliktu náleží význačné místo. Román je totiž takovým literárním žánrem, který nás může naučit, jak být citlivý k reálnému různorečí, a tím snazším způsobem upustit od snahy uplatnit diktát „jednoho vědomí“ teoretického postoje. Funkce románu spočívá v rozšíření našeho rozumění světu a realitě skrze změnu myšlení, které nebude chtít nahradit mnohost hodnocení „jediným pravým světonázorem“.

Přes veškerou literární působivost Bachtinova díla však musíme zdůraznit, že Bachtin neodpovídá na otázku, jak je možné, že dvě různá stanoviska, dva různé řečové žánry, v nichž se konstituují zhodnocený význam, jsou schopny dojít vzájemného porozumění v tom smyslu, že nemusí spolu navzájem souhlasit, ale do jisté míry tuší, jaké jsou intence či témata, o kterých se hovoří. Jinak řečeno Bachtinovým hluchým místem zůstává skutečnost, že nepodal nějaký soustředěný výklad jednoty významů, která by se konstitovala napříč řečovými žánry a která by mohla fungovat jako systém potencionálních významů.

⁹⁴ Emerson s Morsonem ve své monografii o Bachtinovy správně poznamenali: „Bakhtin sought not to supplement traditional poetics with a „poetics of prose“ but to change our approach to all literary genres, both poetic and prosaic. Once one understands the nature of the novel, he argued, one must regard all literary forms differently, and undertake „a radical revision of the fundamental philosophical conception of poetic discourse“. As a result, the entire tradition of poetics, from Aristotle to the Russian formalists, must be thoroughly reconceived.“ G.S. Morson, C. Emerson, *Mikhail Bakhtin: Creation of prosaics*, str. 16

Závěr

V naší práci jsme se ptali, co je to význam a jak se konstituje podle teorie Michaila M. Bachtina. Nyní se pokusíme shrnout, k čemu jsme v našem zkoumání dospěli.

V prvním momentu jsme se snažili ukázat, že význam nemůžeme chápat ze slov jako jazykových jednotek, ale musíme vyjít z chápání celku promluvy, která je vždy obklopena nějakým kontextem. Kontext jsme nepojali jako další významové jednotky, ale jako skutečnost, na jejíchž hranicích se promluva odehrává. Právě díky styku se skutečností, tj. s určitými skupinami v rámci historické a simultánní stratifikace, může promluvu prostoupit něco takového jako hodnocení, jenž podmiňuje konstituci významu. Řečové žánry, tj. hodnotící formy, jsou místem, kde se konstituuje význam s určitým hodnocením.

Teprve na základě významu, který je vždy nějakým hodnocením, jsme mohli přijmout tezi, že významy vzájemně fungují v nějakém systému. V tomto systému však nevystupují jako aktuální významy, ale jako potence, která se realizuje v jedinečný smysl v každé jednotlivé promluvě.

Na základě náhledu, že promluva se odehrává na hranicích se skutečností, tj. konstituuje se co do svého hodnocení v rámci určité skupiny, jsme se obrátili k problému mluvčího a posluchače. Zde se nám ukázalo, že mluvčí nezakládá svou osobou promluvu co do významu, ale promluva musí být pochopena jako sociální událost, která náleží mluvčímu pouze co do hlasové artikulace. V kontrastu s „marginálností“ mluvčího pro nás zásadnějším způsobem vystoupila role skupiny, k níž náleží dané řečové žánry. Autorem promluvy, tj. autorem zhodnoceného významu, musí být právě skupina, v níž můžeme nalézt podnět k danému řečovému žánru.

Jelikož promluva je vždy určena pro někoho, hodnocení a zhodnocený význam, konstitující se v řečových žánrech, nemůžeme chápat jako v sobě imanentní, ale odehrávající se na hranicích, a to na hranicích s cizími promluvami. Aby promluva mohla být nějakým stanoviskem, aby byla vymezena co do svých hranic, musí jí předcházet a následovat cizí stanoviska, cizí postoje. Každý zhodnocený význam proto nemůžeme uchopit jako zcela imanentní dané skupině, ale jako konstituovaný ve střetu s jinými promluvami.

Promluva se konstituuje s ohledem na jiná stanoviska, jiné světonázory, a proto byla pochopena jako dialog. Aby se však jednalo o dialog, musí to být stanoviska vzájemně neredukovatelná. Tento fenomén pak má za výsledek, že jazykové bytí se navzdory teoretickým snahám o sjednocení rozrůžňuje do mnohosti různorečí, do mnohosti stanovisek, v nichž se význam konstituuje.

Jazykový význam se nám ukázal jako takový fenomén, kterému je vlastní hodnocení,

bytostná hraničnost a střet. Nemůže být chápán jako identická věc; je spíše prostorem setkávání, kde nepřevoditelná odlišnost není na překážku jisté jednotě. A to by snad mohlo být i naší odpovědí na položenou otázku.

Seznam použité literatury

- 1) BACHTIN, Michail Michajlovič. *Dostojevskij umělec: K poetice prózy*. 1. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1971. 367, [3] s. Dílna; Sv. 37.
- 2) BACHTIN, Michail Michajlovič. *Estetika slovesnej tvorby*. 1. vyd. Bratislava: Tatran, 1988. 451 s. Okno; Zv. 60.
- 3) BACHTIN, Michail Michajlovič a SVATONĚ, Vladimír, ed. *Formální metoda v literární vědě: kritický úvod do sociologické poetiky*. 1. vyd. Praha: Lidové nakladatelství, 1980. 314, [6] s. Kmen; sv. 18.
- 4) BACHTIN, Michail Michajlovič. *Román jako dialog*. Vyd. 1. Praha: Odeon, 1980. 479 s. Ars: literárněvědná řada.
- 5) BACHTIN, Michail Michajlovič a VOLOŠINOV, Valentin Nikolajevič. *Marxismus, freudizmus, filozofia jazyka*. 1. vyd. Bratislava: Pravda, 1986. 386 s. Filozofické odkazy. Marxistická filozofia.
- 6) BAKHTIN, Michail Michajlovič, *K filosofii postupka*, in English *Toward the Philosophy of Act*, Vyd. 3. Texas: University of Texas 1999
- 7) SAUSSURE, Ferdinand de. *Kurs obecné lingvistiky*. Vyd. 3., upr., V nakl. Academia 2. Praha: Academia, 2007. s. Europa; sv. 12. ISBN 978-80-200-1568-6
- 8) Holquist, Michael. *Dialogism, Bakhtin and his world*. London: Routledge 2002, ISBN 0-203-44031-5
- 9) MORSON, Gary Saul a EMERSON, Caryl. *Bakhtin: Creation of a prosaics*. Stanford: Stanford University Press, 1990. xx, 530 s. ISBN 0-8047-1822-9.
- 10) MORSON, Gary Saul, ed. *Bakhtin, Essays and Dialogues on His Work*. Chicago: The Univ. Of Chicago Pr., 1986. 13, 191 s.
- 11) CLARK, Katerina a HOLQUIST, Michael. *Mikhail Bakhtin*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, ©1984. xi, 398 s. ISBN 0-674-57417-6.